

Svjedočenja o Aushwitzu: književnoteorijska, književnoantropološka i folkloristička perspektiva

Mandić, Vanja

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:321733>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-02**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti

Interdisciplinarni diplomski rad

SVJEDOČENJA O AUSCHWITZU:
KNJIŽEVNOTEORIJSKA,
KNJIŽEVNOANTROPOLOŠKA I FOLKLORISTIČKA
PERSPEKTIVA

Vanja Mandić

Mentorice: dr. sc. Đurđica Čilić Škeljo, dr. sc. Jelena Marković

Zagreb, rujan 2019.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Svjedočenja o Auschwitzu: književnoteorijska, književnoantropološka i folkloristička perspektiva* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorica dr. sc. Đurđice Čilić Škeljo i dr. sc. Jelene Marković. Svi podatci navedeni u radu istiniti su i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referencije radova drugih autora.

Vanja Mandić

SADRŽAJ

1. Uvod.....	4
2. Svjedočenje i holokaust	6
2.1. Svjedočenje za vrijeme holokausta i poslije	8
2.2. Je li moguće svjedočiti svjedočanstvu?	11
3. Ako okrenem glavu od zločina, jesam li i dalje svjedok?	12
4. Pozicije za rad u logorima (gdje su nestali strah i dostojanstvo?)	17
5. Djeca u Auschwitzu	21
5.1. Novorođenčad i djeca školske dobi	23
5.1.1. O logorskoj prozi Borowskog.....	25
5.2. Djeca preživjelih	26
6. Žene u Auschwitzu i Birkenau.....	31
6.1. Utjecaj holokausta na romantičnu ljubav.....	35
7. Ljudi su ljudima najveći neprijatelji	37
7.1. Sonderkommando	39
7.2. Muslimani	40
8. Kraj holokausta i svjedočenje doživljenom	41
8.1. Fotografije – podsjetnik na čudo preživljavanja.....	44
9. Zaključak.....	45
10. Popis literature	47
11. Naslov, sažetak rada i ključne riječi	50

1. UVOD

Predmet istraživanja ovog diplomskog rada svjedočenja su o Auschwitzu, koja ću analizirati na trima perspektivama: književnoteorijskoj, književnoantropološkoj i folklorističkoj. Rad nije podijeljen na tri dijela u odnosu na spomenute perspektive, nego se one ravnomjerno provlače u njemu i nadopunjuju jer, iako su etnologija i folkloristika te znanost o književnosti na prvi pogled kompletno različite znanosti; etnologija, kulturna antropologija i folkloristika (posebice potonja) immanentno su interdisciplinarna područja da je teško naći neki fenomen, događaj, znanstveni problem ili sl. što one nisu u mogućnosti obuhvatiti, analizirati i istražiti. U prvom dijelu teorijskog dijela objasniti ću što je to svjedočenje, na koji je način moguće proživjeti traumatski događaj i završava li trauma isključivo u osobi koja ju je proživjela ili je na neki način prenosiva.

U radu ću se kretati područjem književne antropologije koja možda najviše povezuje književnu teoriju, kulturnu antropologiju i folkloristiku. Čale Feldman (2002: 82) objašnjava da je književna antropologija relativno nova terminološka sintagma koja je nastala iz nedavnih tendencija da se ustanove hibridne disciplinarnе prakse. Na temelju do sada pročitane literature, smatram da se književnost i antropologija dobro upotpunjuju te da je izrazito zanimljivo promatrati na koji način književnost pridonosi procesu prikupljanja antropološkog znanja.

Pod pretpostavkom da je zvučnost novonastalog termina *književna antropologija* shvaćena kao prilika za zajedničkom potragom tajnog koda književnosti i kulture s jedne strane, i zbunjujućom podjelom mikro-književno-antropoloških studija s druge strane, ističu se njezine brojne zanimljive tematizacije, nošene iz „antropološke osnove“ kulturne antropologije. Posvetit ću se fenomenu, koji se relativno često pojavljuje, a to je osjećaj straha koji uzrokuju određene stresne i nesvakidašnje situacije u kojima strah uzrokuje povlačenje i prešućivanje doživljenog i/ili viđenoga. Možemo to ponekad nazvati i doslovnim *okretanjem glave* kada su drugi ljudi u nevolji ili se pak događa kompletno odbijanje prihvaćanja stvarnosti jer im se u tom trenutku stvarnost čini nepojmljivom, nemogućom ili dalekom, iako je upravo u tom trenutku proživljavaju. Proučavajući svu literaturu, valja se zapitati: kako to utječe na širinu događaja kao što je holokaust te, koliko bi se opseg takvih događaja uspio umanjiti ako bi većina ljudi bila spremna pomoći drugima ili barem odbiti napakostiti drugima.

Nakon toga pisat ću o glasu i položaju djece u logoru. Često ih se spominje kao kolateralne žrtve ili pak opisuje na način *da se igraju bez razumijevanja o onome što se događa oko njih*. Međutim, možemo vidjeti da se, ako i sam subjekt bolje pogleda situaciju, može zaključiti da se ta ista djeca igraju „spaljivanja Židova“ (detaljnije o spomenutom primjeru u podnaslovu ovog rada „Djeca u Auschwitzu“). Nakon toga ću se posvetiti svjedočanstvima djece, potomcima preživjele djece iz logora jer svakako vrijedi spomenuti i sljedeće naraštaje te u kolikoj je mjeri holokaust utjecao na njih, bez obzira na to što su rođeni nakon svih događaja. Na kraju krajeva, to je i jedan od razloga zašto je dječje iskustvo u logoru izrazito važno. Djeca nastavljaju prenositi svoje osjećaje i navike iz logora na svoju djecu te vrlo lako dolazimo do zaključka da se radi o transgeneracijskim traumama o kojima pišu i Sorscher i Cohen (1997: 493-500). Postoji brojna literatura (čak i medicinska) koja dokumentira široke efekte holokausta kod djece preživjelih. Brojna istraživanja, temeljena na iskustvima preživjele djece, pokazuju širok spektar štetnih, ali i promjenjivih reakcija na holokaust. Reakcije su promjenjive jer često ovise o načinu na koji su djeca preživjelih odgajana, odnosno o tome na koji se način njihovi roditelji nose sa svojim traumama. Također, Nadler (1985: 365-369) tvrdi da se način na koji njihovi roditelji komuniciraju s djecom preživjelih pokazao ključnim u adaptaciji obitelji koje su bile pod utjecajem katastrofe kao što je holokaust. Iako djeca preživjelih nisu izravno doživjela holokaust, velik broj izvještaja pokazuje da pate od posttraumatskih poremećaja poput fobija, depresija, ponavljajućih slika, pesimizma i ostalih psiholoških simptoma. Trauma holokausta umanjuje roditeljske sposobnosti: depresija, slabo kontroliranje afekta, uključujući krivnju i agresiju, nerealna roditeljska očekivanja, pretjerano zaštitnička nastojanja, umanjivanje individualnosti itd. Levin kaže da su djeca preživjelih nepripremljena za nošenje sa svim iskustvima koje su njihovi roditelji doživjeli u vrijeme holokausta i da se mogu naći u situaciji gdje se poistovjećuju s osjećajima i fobijama što je iskustvo holokausta proizvelo kod njihovih roditelja (npr. skupljanje kruha u džepovima i pripremanje obuće što bliže krevetu prije spavanja – detaljnije o tome uz više primjera u razradi rada). Mnogi profesionalci, koje rade u tom području, naglašavaju da preživjelima njihova djeca predstavljaju neku vrstu zacjeljivanja vezana uz traumatične događaje u njihovu životu.

Na primjeru književnih djela *Kod nas u Auschwitzu*, *Medaljoni* i *Z otčlani*, koje su napisali preživjeli zatvorenici Auschwitza te na nekoliko svjedočenja iz etnološke građe, pokušat ću odgovoriti na pitanje kakav je bio „glas“ logorske djece i kako je odnos čovjeka prema čovjeku

utjecao na razvoj situacija u logoru i izvan njega te dati kratak prikaz situacije u Birkenauu. Smatram da su odabrana djela i svjedočenja odlična podloga za proučavanje tema koje me zanimaju, ali ujedno i jedna od bitnijih djela poljske logorske književnosti. Djelo *S onu stranu krivnje i zadovoljštine* ne pripada poljskoj književnosti s obzirom na to da ga je napisao njemački Židov koji je preživio holokaust, ali sam svejedno iskoristila par primjera iz navedene knjige budući da se odlično uklopila u već spomenuti korpus i odabrane teme. Korišteno je i par istraživanja vezanih uz djecu preživjelih iz drugih logora jer mi se činila izrazito zanimljiva tema transgeneracijske traume, a i povezuje je s primjerima svjedočanstava djece koja su preživjela logore.

2. SVJEDOČENJE I HOLOKAUST

“Životna ispovijest – svjedočenje” nije samo svjedočenje o privatnom životu nego točka ujedinjenja teksta i života, tekstualno svjedočenje koje nas može dirnuti kao i pravi život. Takva tekstualna svjedočenja nastajala su spontano. Preživjeli su zbog snažnih unutrašnjih poticaja pisali pjesme, pripovijetke i romane ili etnološke intervjuje, kamo su ih usmjeravali istraživači, u doživljaj holokausta. Jambrešić Kirin (usp. 2012) opisuje da se pripovjedni subjekt često mirio s manjkavošću svojeg pamćenja i svojih retoričkih alata, ali je krenuo od spoznaje da „autobiografsko pripovijedanje započinje amnezijom“ i da se upravo ono, što ne može zapamtiti, mora pripovijedati. Jambrešić Kirin (usp. 2012) također navodi da se na taj način, repetitivnim radom traume jezikom i protiv jezika te unatoč linearnosti prisjećanja, s vremenom povećava ne samo opseg događaja, osoba i činjenica otrgnutih zaboravu nego se povećava literarna izazovnost koja tekstove u »sivoj zoni« između autobiografije i svjedočenja čini jedinstvenim i neponovljivim tekstovima. A, potraga za kolektivnom *sin-biografijom* i smislom prekinute egzistencije najbližih dobiva uvjerljivost osobnog prisjećanja. Književna su djela odnos upamćenoga, dokumentarnog i fikcionalnog. Preživjeli su imali dovoljno vremena oblikovati misli u priču, staviti sve detalje i činjenice u smislenu konstrukciju i pružiti čitatelju kompletnu sliku. U etnografskim se istraživanjima svjedočenje povremeno „prekida“ jer istražitelj pokušava pitati i ono čega se preživjeli ne sjeća pa na neki način jednostavno nije kontinuirano.

Sho'ah je židovska biblijska riječ koja znači *katastrofa*. Termin *Sho'ah* postao je prepoznatljiv nakon Claude Lanzmannova istoimenoga dokumentarnog filma iz 1985. koji je trajao 9,5 sati. Preferiraju je najviše Židovi i oni koji žele izbjeći religijske konotacije vezane uz termin *holokaust*. S druge strane, termin *holokaust* dolazi iz grčke riječi *holokauston*, koja je prijevod židovske riječi *'olah* (spaljena žrtva cijela ponuđena Bogu).

Etnološko svjedočenje traume, u literaturi koju sam čitala, proces je koji uključuje profesionalna slušača, primjerice etnologa. Takva svjedočenja nisu monolozi, ne mogu se ostvariti u samoći. Svjedok se obraća slušaču, čija je uloga biti potpuno prisutan da bi mogao pratiti razvoj svjedočenja; čak i kada narator na trenutke postane odsutan, kada dođe u skoro potpuno odsutno stanje. Profesionalni slušač treba vrlo pažljivo odgovoriti na signale kojima mu narator nagovješćuje da se želi vratiti i nastaviti kontakt ili da želi ostati u samoći.

Trauma i način na koji je preživjeli opisuju, rijetko koga ostavljaju ravnodušnim. Utjecaj traume je velik, često čak i na slušača. Iskustvo preživljavanja, odnosno iskustvo holokausta jako je nabijeno; verzija svega onoga što je srž života: sadrži jako puno egzistencijalnih pitanja koja u svakodnevnom životu uspijevamo izbjeći baveći se često trivijalnim stvarima. Iskustvo je holokausta sukobljavanje sa svim tim pitanjima koja ne možemo izbjeći. Slušač također više ne može ignorirati pitanje suočavanja sa smrću, ne može ignorirati suočavanje s vremenom i njegovom prolaznošću, ne može ignorirati značenje i svrhu življenja, gubljenje bliskih osoba, veliko pitanje ljudske usamljenosti, ono što nas razlikuje od ostalih, vlastitu odgovornost za svoju sudbinu, pitanje ljubavi i njezinih granica... Felman i Laub (usp. 1992: 72) pišu da slušač može doživjeti cijeli spektar defenzivnih osjećaja koje treba kontrolirati i kojih treba biti svjestan ako želi dobro obaviti svoju zadaću. Neki od osjećaja koje slušač može doživjeti su: osjećaj kompletne paralize, osjećaj ljutnje usmjeren prema žrtvi (kada sretnemo prijatelja, koji ima malignu bolest, često osjećamo ljutnju prema njemu), osjećaj potpuna povlačenja i tupoće, preplavljenost strahom, hiperemocionalnost koja površno izgleda kao suosjećanje i briga. Laub zatim opisuje tri različite razine svjedočenja unutar holokausta. S obzirom na to da je puno puta sudjelovao u postupku svjedočenja kao svjedok, ali i kao profesionalni slušač, zaključio je da je proces svjedočenja neprekidna borba, pogotovo za ljude koji imaju više dostupnih perspektiva. Zbog toga je razine svjedočenja pokušao podijeliti na sljedeći način:

„Prepoznajem tri različite razine svjedočenja unutar holokausta: svjedočenje vlastitih iskustava u holokaustu, svjedočenja iskustava drugih i svjedočenje samom procesu svjedočenja. Prva razina proizlazi iz moje autobiografske svjesnosti djeteta što je preživjelo. Imam udaljena sjećanja na deportaciju, dolazak u kamp i život koji smo moja obitelj i ja ondje vodili. Sjećam se tih događaja, ali i osjećaja i misli koje su oni razradili u detalje. Druga razina mog sudjelovanja u procesu svjedočenja moja je uloga ispitivača preživjelih koji su svjedočili u arhivu. Treća je razina moje promatranje osobe koja svjedoči i sebe, kao slušača, koji se konstantno krećemo između primicanja, a zatim odmicanja od samog iskustva s osjećajem da postoji istina do koje oboje pokušavamo doći, a taj osjećaj služi nam kao mamac koji oboje pokušavamo pratiti.“ (Felman i Laub 1992: 75)

2.1. SVJEDOČENJE ZA VRIJEME HOLOKAUSTA I POSLIJE

Morawiec (usp. 2009: 29-122) objašnjava da je dijelom kulturnog života u koncentracijskim logorima bila i književnost. Stvaranje književnosti, ali i samo čitanje. Ako je literatura bila dostupna za čitanje, radilo se isključivo o nacističkoj literaturi. Međutim, u nekim logorima, kao što je bio Auschwitz, zatvorenici skoro pa nikako nisu mogli doći do papira da bi napisali bilo što. Zbog toga svjedočanstva o Auschwitzu nastaju kasnije, nakon oslobođenja, dok je u nekim drugim logorima nastajala poezija i satira tijekom njihova zatočeništva u logorima. Međutim, čak su i u Auschwitzu postojale iznimke pa Borowski svjedoči u svojoj pripovijetki o pisanju i slanju pisama iz Auschwitza, i to zaručnici u drugi logor. Treba napomenuti da nije bilo puno djela napisanih u vrijeme trajanja zatočeništva jer je mogućnost pisanja ovisila o mnogim elementima. Jedan od elemenata bio je već spomenuti pribor za pisanje. Do papira i olovaka bilo je teško doći, a kada bi i uspjeli, imali su jako ograničene količine i jednoga i drugoga. Znači da se svaki papir morao vrlo pametno i detaljno ispuniti, a prostora za pisanje dužih djela, kao što su npr. pripovijetke, jednostavno nije bilo. Drugi element o kojem piše Morawiec, a o kojem je ovisila mogućnost stvaranja literarnih djela, bilo je vrijeme za pisanje kojega skoro nije bilo. Upravo zbog toga je bilo moguće stvarati jedino kratka djela; njih je lako i zapamtiti u naletu inspiracije pa je postojala mogućnost i pamćenja dok se nekako ne pronađu papir i olovka. Treba naglasiti i to da su neki zatvorenici, ako bi se koji od tih materijala pronašli kod njih, bivali kažnjavani

smrću. Prisutnost kulturnog života oscilirala je a to naravno znači da je bila manja u vrijeme aktivna pojačavanja terora. Kulturni život općenito, kao i sama književnost, na neki način služili su kao psihološka „obrana“ zatvorenima od terora koji im se događa. Možemo reći i da se radi o „ispušnom ventilu“ jer zapisivanjem događanja više se ne osjećamo toliko usamljenima, a postoji nada i da će sutra netko to pročitati i da naša patnja neće biti uzaludna. Kada ljudima ponestane fizičke snage, prije nego se i psihički slome, književnost je definitivno jedan od načina slanja svijesti na neko drugo, bolje mjesto. Morawiec (usp. 2009.) također naglašava da su ponekad papir i par slova na njemu, puno bolji prijatelj nego što su ljudi ljudima.

Djela su objavljivana nakon oslobođenja, najčešće u časopisima. Dio njih nastao je u zatočeništvu, ali velik je broj zapsan ubrzo nakon zatočeništva: Ponekad teme *logorske književnosti* nisu isključivo logorske, nego služe kao izlika za teme ispunjene filozofskim, moralnim ili metaliterarnim karakterom.

Leoniciak i Janczewska (usp. 2016. 52-53) kažu da postoji mnoštvo svjedočanstava nastalih u samom središtu katastrofe, nastalih u getu, u skrovištima, na komadićima papira u vagonima. Potreba davanja svjedočanstava nije samo navika i izravna poruka onih koji pišu nego je stvaraju i okolnosti. Neizbježna potreba svjedočenja, koja se pojavila za vrijeme „istrebljenja“, uzrokovala je neizbježnost promišljanja o značenju subjektivnosti u kategoriji bivanja svjedokom.

Pisanje kao čin svjedočenja ukorijenjeno je duboko u biblijsko-talmudsku tradiciju. Mogu se pronaći dijelovi tekstova u kojima piše da je teško zgriješio onaj koji je mogao svjedočiti, onaj koji je vidio ili znao nešto, a nije to učinio. U kontekstu te tradicije, svjedok je ne samo onaj koji vidi i doživi nego i onaj koji je samo čuo nešto. Spoznaja o nečemu na neki način obavezuje. To je također i jedan od principa na kojem su autori tekstova iz vremena „istrebljenja“ mogli temeljiti svoju odluku pisanja. Svjedočenje postaje određen način učenja... Sudjelovati u nekom događaju, biti svjestan njegova značenja, a zatim, prepričavajući taj događaj drugima, pronaći određeni smisao u tome.

Felman i Laub (usp. 1992: 3) pokušavaju odgovoriti na pitanje *Kako je čin pisanja povezan s činom svjedočenja?* te na neki način još produbljuju temu svjedočenja. Kažu da, s obzirom na to da se povijest ne može jednostavno prenositi/tumačiti, ponavljati ili prenositi preko druge osobe

a da ne gubi funkciju, svjedočenje, teret svjedoka – unatoč vezi s ostalim svjedocima – radikalno je jedinstven, nezamjenjiv i samotna teret. Spominju i pjesnika Paula Celana koji kaže da nitko ne svjedoči svjedoku. Zato, svjedočiti – znači nositi samoću odgovornosti i snositi odgovornost upravo za tu samoću. Međutim, je li obveza svjedočenja dobrovoljan ili prisilan čin; događa li se protiv svjedokove volje ili prema njegovoj volji? Suvremeni pisci često dramatiziraju poteškoće određivanja je li nešto dobrovoljno ili prisilno, poput primjerice svjedočenja traumi, zločinu, bolesti ili bilo kojem nepojmljivu događaju koji prelazi sve mogućnosti objašnjenja ili racionalizacije.

Tražiti stvarnost znači istraživati bol koja ju je prouzročila, ponovno je aktivirati (stanje pogođenosti, ranjenosti stvarnošću) te se u isto vrijeme izdignuti iz paralize tog stanja, ući u realnost pokretom, gledati to kao nužnost prebolijevanja. Prebolijevanje postaje moguće ranjenošću nekim događajem. Rana daje pristup tami kojom je jezik morao proći. Cijelim bićem tražiti stvarnost jezikom znači dati stvarnosti vlastitu ranjivost.

Felman i Laub (usp. 1992: 33) kažu da ako je “smrt gospodar iz Njemačke”, kako je utvrdio Celan, onda je gospodar ne samo u smislu da donosi smrt i da kompletno kontrolira svoje robove, izigrava maestra, glazbenika, majstora umjetnosti koji teži proizvesti smrt kao umjetničko djelo, nego je Njemačka nesvjesno institucionalizirala smrt kao Majstora, majstora učitelja. Smrt nas je naučila lekciju koja nikada ne može biti zaboravljena. Citiraju njemačkog kritičara Theodora Adorna koji kaže da je pisati poeziju nakon Auschwitz – barbarizam. Estetski princip stilizacije čini da je nezamisliva sudbina imala poneko značenje; izobličeno je, dio horora je izbačen. Već samo to nije pravedno prema žrtvama. Kaže da svako razmišljanje, svako pisanje mora pisati protiv sebe i da nema želju omekšati izjave da je barbarski pisati poeziju nakon Auschwitz... Ali, literatura treba odoljeti presudi i tada je jedino umjetnost u patnji mogla naći svoj glas, utjehu, a da iste sekunde ne izda samu sebe.

Ni povijesna ni poetska ni medicinska (fobije, depresija, bilo kakve zdravstvene psihičke ili fizičke posljedice koje preživjeli spominju) dimenzija svjedočenja pojedinačno ne obuhvaćaju kompleksnost onoga što svjedočenje jest jer svjedočenje uvijek podrazumijeva, na ovaj ili na onaj način, koegzistenciju svih triju dimenzija i njihovu međusobnu interakciju.

2.2. JE LI MOGUĆE SVJEDOČITI SVJEDOČANSTVU?

Felman i Laub (usp. 1992: 47-50) daju primjer istraživanja u kojem su pustili svjedočanstva skupini studenata koji su inače bili jako pričljivi i elokventni. Međutim, nakon što su poslušali svjedočanstva ostali su šokirani i bez riječi. Zatim su dobili veliku potrebu govoriti o svemu što su čuli, stalno su to spominjali. Problem je bio što nikako nisu uspijevali dovoljno dobro prepričavati ljudima ono što oni sami nisu čuli; znali su prenijeti samo fragmente, ne i cijelo iskustvo, pripovijedanje bi se pretvaralo u šutnju, a zatim u duge monologe. Svi su imali potrebu govoriti o tome, ali njihove priče nisu bile koherentne. Događalo se nešto kao “gubitak jezika” – unatoč potrebi za komunikacijom, jezik je nekako bio nedovoljan. Govor na koji su navikli kao da nije bio dovoljan.

Svjedočenje traumi uključuje slušatelja koji je na neki način prazno platno na koje će se prvi put upisati događaji. Slušatelj traume postaje sudionik i suvlasnik traumatičnog događaja; već samo slušanjem djelomično proživljava traumu. Felman i Laub (usp. 1992) također opisuju kako odnos žrtve i događaja utječe na odnos slušatelja i događaja; slušatelj ponekad ima osjećaj da i sam osjeća ozljede, zbunjenost, iscrpljenost i nedoumice koje žrtva opisuje. Slušatelj na neki način sudjeluje u žrtvinim patnjama putem uspomena njegova traumatičnog događaja, iako vjerojatno ovisi i o razini empatije koju slušatelj posjeduje. Slušatelj treba osjetiti žrtvine pobjede, poraze i šutnju, znati ih temeljito i tek tada one mogu poprimiti oblik svjedočenja. Međutim, slušatelj je odvojeno biće i doživjet će vlastite poraze i borbe noseći funkciju svjedoka traume. Preklapajući se s iskustvom žrtve, ne postaje žrtva, zadržava svoje odvojeno mjesto, poziciju i perspektivu. Zbog toga svjedok mora u isto vrijeme biti svjedok samome sebi i svjedoku traume. Šutnja žrtvama traume služi kao sigurno mjesto, ali i kao mjesto povezivanja. A svjedoci svjedoka moraju znati sve te informacije, moraju znati prepoznati i suočiti se s takvom vrstom šutnje pa makar to značilo poštovati je i znati čekati. Svjedok trauma treba znati sve ovo zato da bi mogao biti vodič i istražitelj, suputnik na putovanju u neistraženu zemlju, na putovanju koje preživjeli ne može proći sam ili se, pak, sam vratiti.

Strah da će se sudbina ponoviti odlučujuća je za uspomenu na traumu i za nemogućnost da se o njoj govori. U trenutku prekidanja vlastite šutnje holokaust, od kojeg se osoba skrivala, može ponovno oživjeti i osoba ga ponovno može proživjeti, samo ovaj put možda neće biti pošteđena ili imati snage izdržati. Svjedočenje samo po sebi može biti vrlo traumatično, ako je cijena

svjedočenja ponovno proživljavanje, a ne olakšanje, već daljnje traumatiziranje. Pjesnici i pisci koji su prekinuli svoju šutnju, možda su zaista svojim životima platili za to, npr. Celan, Borowski, Levi... Također, ako osoba govori o traumi, a nitko je zapravo ne sluša, svjedočenje samo po sebi može se proživjeti kao povratak traume – kao ponovno proživljavanje samog događaja.

Preživjeli nisu samo htjeli preživjeti da bi mogli ispričati priču, oni su morali pričati priču da bi preživjeli. U svakom od njih postojao je imperativ za svjedočenjem, za tim da svi trebaju znati njegovu ili njezinu priču. U nekim slučajevima, potreba da se govori o vlastitoj traumi uvijek iznova ili na različite načine nikad ne prestaje.

Mnogi preživjeli su tek 40 godina nakon događaja započeli proces svjedočenja. Neki skoro nikako nisu govorili o svemu što su doživjeli, međutim, čak i oni koji su konstantno govorili, osjećaju da su uspjeli reći vrlo malo, a da je to zapravo netko i čuo. Rijetki su preživjeli, a da su pronašli mir u šutnji, čak i kada je šutnja bila njihov vlastiti izbor. Što priča duže ostaje neispričana, više se mijenja doživljaj događaja preživjelog, čak do te mjere da preživjeli sumnja u stvarnost tih događaja. Preživjeli često tvrde da se osjećaju kao da pripadaju „tajnom redu“ koji se zakleo na šutnju. Zbog njihova „sudjelovanja“ u holokaustu oni su postali „nositelji istine“. Ne dijeleći svoje priče, osjećaju da ostatak svijeta nikada neće saznati pravu istinu, onu koja sadrži destrukciju njihove humanosti.

3. AKO OKRENEM GLAVU OD ZLOČINA, JESAM LI I DALJE SVJEDOK?

Felman i Laub (usp. 1992: 165) uspoređuju događaj iz Camusjeva romana *Pad* s događajima tijekom holokausta gdje na neki način svjedok izdaje osobu u nevolji. Glavni protagonist, Jean-Baptiste Clamence, bio je svjedok samoubojstvu:

„Te jedne noći u studenom vraćao sam se doma, bio je jedan sat poslije ponoći, na mostu sam prošao iza obrisa koji se naginjao i buljio u rijeku, pogledavši bolje, shvatio sam da je to mlada žena odjevena u crno. Već sam prošao 14 metara kada sam začuo zvuk koji se unatoč udaljenosti činio stravično glasnim za vrijeme ponoćne tišine, to je bio zvuk tijela koji je udario u vodu. Brzo sam se zaustavio, ali se nisam okrenuo. Iste sekunde začuo sam plač, koji se ponavljao nekoliko puta i išao nizvodno, a zatim je naglo prestao. Tišina koja je uslijedila i noć koja se odjednom činila neprolaznom, izgledala je neprekidnom. Htio sam trčati ali nisam, tresao sam se od hladnoće i/ili od šoka, rekao sam samom sebi da moram biti brz i osjetio sam neizbježnu slabost u cijelom tijelu. Ne sjećam se što sam si tada točno govorio, nešto kao: „Prekasno, predaleko“ ili bilo što slično. I dalje sam slušao dok sam stajao nepomičan. Zatim, polako kisnući otišao sam. Nisam obavijestio nikoga. Sljedeći dan i ostale dane koji su uslijedili, nisam čitao novine.“

Svjedok ne samo da nije informirao ostale nego, zapravo, nije informirao ni samoga sebe. Događaj je svjedočen tako da zapravo nije doživljen, nego je doslovno promašen; pad nije percipiran, ono što je percipirano je žena prije pada i zvuk njezina tijela koji udara površinu vode nakon pada. Vizualan doživljaj događa se prije samog događaja, a zvučan poslije, ali prekasno. Paradoksalno svjedoči padu koji se nije dogodio. Ono što *Pad* sugerira, nikada nije bilo vezano uz spašavanje, već uz izgublenu priliku za susret s mogućnošću spašavanja. Šutnja ovdje nije samo nepostojanje govora, već pozitivno izbjegavanje i brisanje vlastitog sluha. Namjerno aktiviranje gluhoće u odbijanju ne samo saznanja nego priznavanja, i odgovora na to što je točno čuo ili čemu je svjedočio. U ovom porazu svjedočenja stvarnosti, šutnja je aktivno izbjegavanje slušanja, izbjegavanje čina svjedočenja stvarnosti čiji je sadržaj namjerno odbijen kao nešto što je poznato, da bi na kraju ostao neprimijećen.

Felman i Laub (usp. 1992: 59-60) govore o ženi koja je bila zadužena za razvrstavanje osobnih stvari ljudi ubijenih plinom, tako da se te stvari mogu poslati u Njemačku da bi ih koristili nacisti. Bila je ponosna na činjenicu da je spasila živote nekoliko kolega u grupi tako što je donijela obuću i odjeću za neke od njih, da ih štite od hladnoće. Uzbuđeno je opisala najzanimljivije stvari koje je uspjela uzeti. Nije pričala o sortiranju stvari ubijenih ljudi, nije razmišljala o njima kao o ostacima tisuća ubijenih u plinskim komorama, nije se zapitala odakle su te stvari došle. Pokloni koje je donosila svojim kolegama (nova odjeća i cipele) za nju nisu

imali podrijetlo. U procesu svjedočenja traume, kao u psihoanalitičkoj praksi, često ne želimo znati ništa više od onoga što nam pacijent kaže jer ono što je važno jest proces otkrivanja znanja, njegova evolucija i način na koji se ona dogodila. Poznavanje svjedočanstva zato nisu isključivo svjedokove činjenice reproducirane i ponavljane, nego događaj za sebe. Profesionalni slušač mora biti posebno pažljiv da ono što on zna ne utječe i ne isprepliće se s onim što žrtva govori. Ranije spomenuta žena svjedočila je ne samo o empirijskim povijesnim činjenicama nego o samoj srži preživljavanja i otpora istrebljenju. Način na koji je njezina šutnja bila dio njezina svjedočenja, povjesničari nisu mogli prihvatiti. Iako je sigurno vidjela četiri dimnjaka u Auschwitzu, koji su svjedočili da se neizrecive stvari događaju pred njezinim očima, njezino svjedočenje iznenađuje jer ne svjedoči o broju dimnjaka, već o otporu, afirmaciji preživljavanja, lomljenju okvira smrti; jednako kao što ne svjedoči izdaji, ni o razvrstavanju ostavštine ubijenih, nego o svom živom sjećanju na pomaganje ljudima i na svoje uspješno spašavanje njihovih života. To je bio njezin način postojanja, preživljavanja i otpora. Zbog toga što nije znala povijesne činjenice, povjesničari kažu da nije znala ništa. Ali, moguće da je znala puno više jer je znala kako preživjeti.

Nadalje, unatoč početnom šoku koji je preplavio svijet kada su nacistički kampovi oslobođeni 1945. godine, informacija o istrebljivanju bila je prenošena saveznicima od najmanje 1941. godine. Poljsko „podzemlje“ igralo je glavnu ulogu u prenošenju novosti oko nacističkih plinskih komora Zapadu, no njihove informacije, kao i kasnija svjedočenja o nekim rijetkim bježanjima iz koncentracijskih logora, susrela su se s nepovjerenjem i optuženi su za pretjerivanje. Alegorija u *Padu* odnosi se na sve ono što je dovelo do holokausta; ne na širinu događaja, nego suprotno, na tendenciju da ga se umanji, a to je posljedično dovelo do toga da se on stvarno i dogodi zbog kontinuirane gluhoće, šutnje i zataškavanja informacija.

Holokaust nije ostavio nevinost svjedoka nedirnutom; na mjestu jednog od najvećih zločinačkih djela u povijesti, nevinost može značiti jedino manjak svjesnosti za vrijeme sudjelovanja u zločinu. Iz perspektive *Pada* osoba može jedino biti kriva za vlastitu nevinost, zbog toga ne ostaje ni jedna perspektiva nevinosti iz koje možemo svjedočiti. Ako je nevinost iluzija, krivnja nije stanje suprotno nevinosti, nego proces shvaćanja, proces buđenja koji kao takav nije teorija, nego (kako Camus kaže) stvarna praksa.

Pad predstavlja holokaust kao radikalnu pogrešku prezentiranja u svjedočenju svjedokove nemogućnosti da svjedoči (pripovjedačeva nemogućnost da prijeđe most prema smrti ili životu druge osobe). *Pad* opisuje holokaust kao nemogući povijesni narativ događaja bez svjedoka, događaja koji sam eliminira svoje svjedoke.

Felman i Laub (usp. 1992: 198) tumače kako je trenutak *pada* u narativu kao krucijalna točka preokreta u priči; može biti tumačena kao alegorija Drugoga svjetskog rata, kao prekretnica u povijesti. Može se postaviti pitanje, čiji se pad zapravo opisuje u trenutku kada narator/svjedok, vidi ženu kako umire utapajući se. Je li pad o kojem se govori propušteni pad, doslovno propušteni pad utopljene ili je to u isto vrijeme pad spašenih? Odnosi li se onda naslov na ženin pad ili pad samog naratora. Ono o čemu roman zapravo govori način je na koji se povijesna scena simbolički i radikalno transformira u trenutku kada žena nije doslovno viđena kako pada s mosta; to je trenutak kada je njezin pad propušten, a kada tijelo udara u vodu trenutak je kada povijest udara (nastupa) bez viđenja i bez slušanja propustom slučajnog prolaznika, odnosno promatrača povijesti koji je propustio biti svjedokom. Fizički i metaforički most prestaje biti mostom, prestaje biti sigurni prijelaz s jedne strane Seine na drugu, most od sada pa nadalje uvijek može voditi nigdje, završiti u beskraju ili se raspasti, voditi u slijepu ulicu, ne samo za ženu već i za njezina svjedoka čiji život gubi kontinuiranost, smisao, tlo pod nogama i ravnotežu. *Pad* opisuje holokaust kao povijest kolapsa mostova, od jednog pogleda prema drugom, od jedne smrti do druge, od jednog života do drugog. Camus kaže da je povijest u rukama slijepih i gluhih sila koje neće čuti ni plač ni upozorenja. Kaže da su godine koje smo prošli ubile nešto u nama, to nešto je jednostavno samopouzdanje koje je čovjek imao, zbog kojeg je vjerovao da uvijek može proizvesti ljudsku reakciju iz drugog čovjeka ako mu se obrati standardnim jezikom humanosti i da je dugotrajan ljudski dijalog došao do svog kraja. Rezultat je takav da je isprazna urota šutnje proširila sve o nama, urota prihvaćena od onih koji se boje i koji racionaliziraju svoje strahove da bi ih skrili od njih samih. U svjedočenju svjedokove nemogućnosti da svjedoči, odnosno u naratorovoj nemogućnosti da prijeđe most prema smrti ili životu druge osobe, *Pad* opisuje holokaust kao nemoguć povijesni narativ događaja bez svjedoka, odnosno događaja koji je eliminirao vlastitog svjedoka. Taj narativ je, dakle, postao pisanje o nemogućnosti pisanja povijesti.

Kategorije svjedoka mogu biti: oni koji su svjedočili katastrofi kao njezine žrtve (preživjeli Židovi), oni koji su svjedočili katastrofi kao njezini provoditelji (nacisti), oni koji su svjedočili katastrofi kao gledatelji (Poljaci). Svi su oni diferencirani ne onim što zapravo vide, nego onim što i kako ne vide, odnosno čemu ne uspijevaju svjedočiti. Židovi vide, ali ne razumiju svrhu i odredište onoga što vide, previše obuzeti gubitkom i zavaravanjem, postaju slijepi na važnost onoga čemu svjedoče. Poljaci, za razliku od Židova, vide, ali kao gledatelji ne vide do kraja jer izbjegavaju gledati izravno pa zbog toga propuste vidjeti i vlastitu odgovornost kao svjedoka. Nacisti su pokušavali sakriti plinske komore i barake u kojima su živjeli Židovi pa su logori smrti u tu svrhu okruženi stablima koja su još uvijek sadili i pred kraj rata.¹ (Smisao je nacističkog plana učiniti upravo taj plan i Židove nevidljivima. Ne samo nevidljivima ubijajući ih, nego stavljajući ih u kamuflirane, nevidljive logore smrti i čak reducirajući materijalnost ljudskih tijela u dim i pepeo. Nacisti su im čak branili da se koriste riječima *truplo* ili *žrtva* da bi reducirali materijalnost mrtvog ljudskog tijela. Mrtvi su bili kao debla stabala – ništa. Tjerali su ih da za tijela govore „figure“, odnosno lutke ili dronjci. Međutim, nisu samo mrtva tijela Židova za njih bila „nevidljiva“ nego ponekad i živi Židovi koje su transportirali u njihovu smrt. Postoji puno krivaca koji su bili svjesni, ali nikada svojim očima nisu vidjeli iako su obavljali posao koji je izravno usmrćivao Židove. Doba svjedočenja doba je nemogućnosti dokazivanja, doba događaja čija je širina dokaza u isto vrijeme i apsolutno dokaziva i apsolutno nedokaziva.

„Nitko ovo ne može opisati ni rekreirati. I nitko ne može razumjeti. Čak ni ja ne mogu vjerovati da sam ovdje. Ovdje je uvijek bilo ovako mirno. Uvijek. Čak i kada su ovdje ubili 2000 Židova bilo je jednako mirno. Nitko nije vrištao. Svatko je gledao svoj posao. Bilo je tiho. Mirno. Baš kao sada.“ (Felman i Laub 1992: 224)

Felman i Laub (usp. 1992: 226) iz dokumentarnog filma *Shoah* prenose da je nacistički plan bio otvoriti grobove počev od najstarijih i izbrisati svaki dokaz o zločinu. U grobovima je bilo više od 90 000 ljudi. Trupla na dnu bila su spljoštena i raspadala su se. Kao što smo već rekli, nitko nije smio nazvati ih truplima, nego lutkama ili dronjcima. Ako bi ih nazvao truplima, bio bi pretučen pred svima.

¹ izvor: <http://auschwitz.org/>

Suočeni s takvim načinom odnošenja prema njima, ljudi ili izgube strah ili postanu poslušniji. Međutim, ako je strah prisutan u velikom mjeri, ne stignu ni razmisliti što se to događa oko njih.

„Nisam ništa razumio. Toliko sam bio izbezumljen i šokiran, kao hipnotiziran, bio sam spreman učiniti što god mi naredi, toliko sam prestravljen bio.“ (Felman i Laub 1992: 231)

4. POZICIJE ZA RAD U LOGORIMA (GDJE SU NESTALI STRAH I DOSTOJANSTVO?)

Améry (usp. 2009: 21-24) nam daje popis zanimanja te kakvo radno mjesto u koncentracijskom, odnosno radnom logoru su mogli steći te samim time i kolike su im šanse za preživljavanje mogle biti. Bravari, električari, strojari i tesari bili su povlašteni jer su radili u IG-ovoj tvornici boja, zaštićeni od vremenskih uvjeta u natkrivenoj radionici. Krojači i postolari radili su za esesovce u malim sobicama. Zidari, kuhari, radiotehničari i automehaničari imali su izgled da dobiju podnošljivo radno mjesto i tako prežive. Međutim, intelektualci – oni su pretvoreni u fizičke radnike koji rade na otvorenom: kopali su kanale, polagali kablove, nosili vreće s cementom ili prenosili željezne grede. Kemičari su radili u struci, liječnici u bolničkim barakama.

Mnogi su naravno lagali o svojem zanimanju. Ako su bili imalo spretni s rukama, stavljali su vlastiti život na kocku ako bi se saznalo da su lagali. Podcjenjivali su vlastite sposobnosti da bi preživjeli – gimnazijski ili sveučilišni profesor predstavio bi se najviše kao učitelj da ne bi izazvao divljačku srdžbu. Odvjetnik bi se predstavio kao knjigovođa, a novinar kao slovoslagar.

Sveučilišni profesori, odvjetnici, knjižničari, povjesničari umjetnosti, ekonomisti i matematičari nosili su tračnice, cijevi, građevno drvo... Nisu bili dovoljno spretni i jako su kratko ostajali na svojim radnim mjestima prije nego bi ih izdvojili iz radnog procesa i premjestili u susjedni logor s plinskim komorama i krematorijima. Intelektualci su rijetko bili obdareni tjelesnom spretnošću

i fizičkom hrabrošću, a to je ono što je život u logoru zahtijevao. Pokušavali su tjelesnu snagu zamijeniti moralnom, a to uglavnom nije vrijedilo apsolutno ništa. Bečki liječnik dr. Viktor Frankl, godinama je radio najteže fizičke poslove u Auschwitz-Monowitzu.

Tko je izvan logora radio intelektualni posao, obično je bio manje nadaren i za pospremanje kreveta. Améry se sjeća obrazovanih i kultiviranih supatnika koji su se svako jutro borili sa slamaricom i pokrivačima i pri tome im ništa nije polazilo za rukom pa ih je na radnom mjestu mučila bojazan na granici s opsesijom da će nakon povratka u baraku biti kažnjeni batinama ili uskraćivanjem hrane. Osim toga, nisu bili dorasli ni kratkom i poniznom obraćanju. Zbog toga su ih malo poštovali i nadređeni im logoraši i drugovi u logoru, kao i civilni radnici i nadglednici na radnom mjestu. Nisu mogli naći ni „prijatelje“ jer nisu bili u stanju bez ustručavanja koristiti se logoraškim slengom koji je bio jedini prihvatljivi oblik sporazumijevanja. Taj problem u komunikaciji postojao je i bio bolno vidljiv u gotovo svakom trenutku.

Améry također opisuje da je logoraš uvijek morao biti obrijan, ali je bilo najstrože zabranjeno posjedovati pribor za brijanje, a brijač je dolazio jednom u 14 dana. Na prugastom logoraškom odijelu nije smio nedostajati ni gumb, a ako biste ga izgubili radeći, što je bilo neizbježno, praktički nije bilo načina da ga zamijenite.

Naravno, Améry govori i o sebi, opisuje kako su se u takvom okruženju nakon nekog vremena prestali bojati. Gledajući strahote i bojeći se iz dana u dan za sebe, svoje voljene, u nekom trenutku jednostavno im je postalo svejedno. Neki požele da sve završi odmah, neki se zainate i sigurni su da žele preživjeti, aliu svakom slučaju, strah od smrti lagano nestaje.

„Ako smijem govoriti o sebi, tvrdim da se nikada nisam smatrao posebno hrabrim, niti to vjerojatno jesam. Ipak, kada su me nakon nekoliko mjeseci provedenih u kažnjeničkom logoru jedanput izvukli iz ćelije i kada mi je jedan esesovac ljubazno objasnio da će me sada strijeljati, bio sam potpuno ravnodušan. Sigurno te strah? – upitao me muškarac kojemu je sve to bila samo zabava. Da, odgovorio sam, ali više zato da mu se dodvorim i da ga ne razočaram i tako izazovem njegovu okrutnost. Ne, nismo se bojali smrti. Jasno se sjećam da drugovi, u čijim su se barakama očekivala razvrstavanja za plinske komore, nisu govorili o plinskim komorama, nego su sa strahom i nadom pričali o kakvoći juhe koju će dobiti. Logorska stvarnost lako je trijumfirala nad smrću i cijelim nizom

takozvanih posljednjih pitanja. I ovdje je duh došao do svojih granica.“ (Améry 2009: 43)

Améry (usp. 2009: 59) se dalje pita što je to ljudsko dostojanstvo i kako ga definirati. Kaže da svatko drukčije shvaća pojam dostojanstva i pita se, što točno znači izgubiti dostojanstvo. Za nekoga je to nemogućnost svakodnevnog kupanja, a za nekoga kada pred vlašću mora govoriti tuđim, umjesto materinskim jezikom. Pita se zatim, gubi li dostojanstvo onaj kojega batina policija. Siguran je da ono što čovjek tada gubi možemo nazvati povjerenjem u svijet:

„Granice mojeg tijela granice su mojeg tijela. Površina kože odvaja me od vanjskog svijeta; želim li imati povjerenje u ovaj svijet, na toj koži moram osjetiti samo ono što ja *želim* osjetiti. S prvim udarcem to povjerenje u svijet, međutim, nestaje.“

Zatim opisuje kako su ga mučili da bi dobili informacije o organizaciji u kojoj je sudjelovao:

„U bunkeru je s kolotura na stropu vidio lanac s debelom željeznom kukom na kraju. Približili su me spravi. Kuku su zakačili na lisičine kojima su mi vezali ruke na leđa. Zatim su lanac podignuli metar od poda. S prethodno iskrenutim i na leđima vezanim rukama snagom se vlastitih mišića vrlo kratko možete držati u takvom nakošenom položaju. U tih nekoliko minuta u kojima skupljate zadnje atome snage, čela i usana oblivenih znojem, te jedva hvatajući dah, ne možete odgovoriti ni na jedno pitanje. Pomagači? Adrese? Sastajališta? Čovjek to jedva čuje.“ (Améry 2009: 65-66)

Mučenje ne prestaje čak ni ako ispitivači ne dobiju odgovor unutar tih par minuta. Za njih nevini ljudi nisu postojali.

„U tom se trenutku u predjelu ramena začuo prasak i pucketanje koje do današnjeg dana nisam zaboravio. Zglobovi ramena iskočili su iz čašica. Iščašili su se zbog težine tijela, a zatim sam propao u prazninu i ostao visjeti na iščašenim, odostraga izvrnutim i iznad glave visoko podignutim rukama. Tortura potječe od latinske riječi *torquere* – što znači iščašiti. Kakve li zorne nastave iz etimologije!“ (Améry 2009: 65-66)

Kaže se da je bol najviša gradacija naše tjelesnosti. No, ona je možda i više od toga: smrt. Onaj koji je jednom podvrgnut mučenju, uvijek će biti mučen. Mučenje je neizbrisivo utisnuto u njega čak i onda kada nema tragova koji se klinički mogu dokazati. Čovjek je tim više sveden na

tjelesno što je njegovo tijelo beznadnije izloženo patnji, a tada je tortura najstrašnije slavlje tjelesnoga. Zato je Améry priznao sve. Sve što nikada nije napravio, sve za što je samog sebe pitao kako mu je uopće palo na pamet. I uskoro je mučenju bio kraj.

Ali ono ni dandanas nije prošlo. Još uvijek, dvadeset i dvije godine poslije, Améry se u trenutku pisanja osjeća kao da se i dalje njiše viseći na iščašenim rukama i optužuje sam sebe. Tko je bio mučen, bespomoćan je u odnosu na strah kojemu je izložen. Taj će strah njime vladati i u budućnosti.

Améry (usp. 2009: 80) tvrdi da je među pitanjima koja muče egzilante od prvog dana i pitanje: *Koliko čovjek treba zavičaj?* Smatra da njegovi zaključci nisu općenito valjani jer pitanje postavlja iz perspektive čovjeka koji je prisilno napustio Treći Reich, čovjeka koji ga je u zadanim okolnostima na kraju i želio napustiti, ali je jednako toliko i morao. Kaže da svoj egzil nije mogao usporediti s dobrovoljnim progonstvom emigranata koji su iz trećeg Reicha pobjegli isključivo zbog svojih uvjerenja. Oni su se uvijek mogli nagoditi i vratiti kao pokajnici.

On je također bio Židov, čega je postao svjestan 1935. nakon objave Nürnberških rasnih zakona. Prije toga, to nije bilo nešto čemu je pridavao važnost. Nije znao ništa o židovskim običajima. Kaže da je za domom čeznuo groznom i iscrpljujućom boli, nimalo nalik tugaljivosti narodnih pjesama, a još manje svetim konvencionalnim osjećajima, onom boli o kojoj se u Eichendorffovu tonu ne može govoriti. Njegova, njihova čežnja za zavičajem bila je samoootuđenje. U to vrijeme još nije imao spisateljski pseudonim francuskog prizvuka, pod kojim je kasnije potpisivao svoje radove. Njegov identitet bio je vezan uz kakvo-takvo njemačko prezime i dijalekt kraja iz kojeg je dolazio. Ali, tim dijalektom nije više želio govoriti od dana kada mu je službenom odredbom zabranjeno nositi narodnu nošnju, koja je od ranog djetinjstva bila njegova gotovo jedina odjeća. Ime kojim su ga prijatelji u dijalektu zvali, više nije imalo smisla. Bio je čovjek koji više nije mogao reći *mi*, pa je zato iz navike govorio *ja*, nemajući pritom osjećaj da potpuno posjeduje vlastito ja. Više nije bio Ja i više nije živio Mi. Nije imao putovnicu, ni prošlost, ni novaca, ni povijest. Samo pretke. Prisila i nemogućnost da se bude Židov, jest ono što u njemu izaziva nejasnu bol. Bilo mu je devetnaest godina kada je saznao da postoji jidiš, iako je s druge strane jako dobro znao da su njegovu vjerski i etnički izmiješanu obitelj susjedi smatrali židovskom te da nitko u kući i ne pomišlja poreći ili prikriti ono što je bilo toliko očito. Kaže da je bio Židov onoliko koliko je njegov školski kolega bio sin propalog gostioničara. Kada bi sin propalog

gostioničara bio sam, možda mu poslovni slom njegovih nije značio baš ništa; kad bi se pomiješao s drugima, Améry kaže da bi se povukao kao i oni sami u gnjev i nelagodu. Améry govori za sebe da ne vjeruje u Boga Izraelova, vrlo malo zna o židovskoj kulturi, čuje majku kako zove Isusa, Mariju i Josipa kada se nešto dogodi, a ne čuje hebrejsko zazivanje Gospoda...

Čovjek može ponovno nastaviti tradiciju koju je izgubio. Ali tu tradiciju ne možete izmisliti. Budući da nije bio Židov, nije to ni danas; a budući da nije Židov, neće to ni moći postati. Améryja bi svako jutro pogled na broj urezan na podlaktici uzdrmavao do najdubljih korijena njegova bića. Osjeća strah od udarca policijske šake, osjeća strah i nesigurnost svakog dana kada ujedno gubi i povjerenje u svijet. Jer, danas se ljubazno pozdravlja sa susjedom koja ga jučer nije htjela skriti, a pitanje je bi li sutra bila hrabrija. Previše je ljudi čuo da se pitaju kako sa Židovima sigurno nešto nije u redu kada ih uhićuju i tako postupaju s njima. Iz tog razloga osuđuje svaku ravnodušnost i svako opravdavanje kada netko kaže da ga se holokaust ne tiče jer nije sudjelovao ili jer je premlad da bi znao. Godinama nakon pomora Židova, jedino što ga je nastavilo opterećivati bilo je društvo. Smatrao je da je jedino ono narušilo njegovu egzistencijalnu ravnotežu protiv koje se pokušava boriti uspravnim hodom. Jedino mu je ono uništilo povjerenje u svijet. Nakon godina pisanja i brojnih nagrada, Améry si je 1978. u Salzburgu oduzeo život. Njegovo djelo *S onu stranu krivnje i zadovoljštine* pisano je stvarno na takav način da čitatelj ne može odvojiti pogled od knjige. Način na koji isprepliće činjenice s vlastitim osjećajima nešto je što možemo usporediti s načinom na koji Zofia Kossak piše svoje djelo *Z otchlani* te uspješno uvlači čitatelja u svijet koji je proživjela.

5. DJECA U AUSCHWITZU

Nałkowska (usp. 1948: 86) opisuje da su se za gušenje u plinu birala manja djeca, koja još nisu sposobna za rad. Selekcija se obavljala tako da su djeca po redu prolazila ispod šipke, obješene u visini od jednog metra i dvadeset centimetara. Svjesna ozbiljnosti položaja, manja su se djeca, prilazeći šipci, protezala, propinjala se na prste, samo da glavom zapnu od šipku i da spase život. Oko 600 djece, određene za gušenje, držali su u zatvoru u Auschwitzu² jer još nisu imali

² poljski: Oświęcim

dovoljan broj koji je potreban za punu komoru. Djeca su znala o čemu se radi. Razbježala su se po logoru i skrivala se, a esesovci su ih tjerali natrag u blok. Izdaleka se čulo kako su djeca plakala i zazivala upomoć: *Nećemo u plin! Hoćemo živjeti!* Doktor Epstein, profesor iz Praga, prolazeći između blokova ošwięcimskog logora nekoga vedrog ljetnog jutra, vidio je dvoje male djece koja su ostala još živa. Sjedila su u pijesku na putu i pomicala su po pijesku neke štapiće. Zaustavio se i zapitao: *Što to radite, djeco?* I čuo je odgovor: *Igramo se spaljivanja Židova.*

Nałkowska kaže da već tada djetinjstvo postaje nepovratno prerezano s nečim nepojmljivim što nikada neće dopustiti da zaboraviš tu situaciju – ako preživiš. Djeca će se uvijek igrati i interpretirati ono što vide, ali igrati se ubijanja Židova dok sa svojim prijateljem Židovom sjediš, a i sam si Židov ili kada kao dijete moraš razmišljati jesi li dovoljno visok da bi ostao živ, jednostavno je situacija koja onemogućuje ideju onoga kako bi pravo, opušteno djetinjstvo moglo izgledati. Iako djeca imaju taj dar da većinu situacija uspijevaju prilagoditi svojem dječjem umu i zaigranosti, logori su svakako ne samo prekinuli velik broj dječjih radosti nego uništili njihovo djetinjstvo.

Neka su djeca ostala zauvijek bez svojih roditelja dok su neka djeca ujedinjena s njima nakon rata. Kao što možemo zamisliti, neka od tih ujedinjenja nisu prošla jednostavno. Felman i Laub (usp. 1992: 42-45) daju primjer iz videoarhiva holokausta snimke muškarca koji je preživio logor kao dijete. Bio je jedno od dvoje preživjele djece od njih 4000 u logoru Płaszów. Kada su saznali da će uskoro svu djecu okupiti i istrijebiti, roditelji su ga prokrijumčarili i rekli da trči prema kampu za izbjeglice. Nakon što je postalo rizično ostati u kampu, otišao je te postao dijelom dječje bande koja je preživljavala proseći i krađući. Dugo se molio nad slikom svoje majke na njezinoj studentskoj iskaznici. Nakon rata zaista se dogodilo čudo pa se ponovno ujedinio s roditeljima. Međutim, nije ih više prepoznao. Majka je izgledala drukčije nego na svojoj studentskoj iskaznici, koju je toliko dugo čuvao. Zbog toga je roditelje zvao gospodin i gospođa. Trideset se godina uvjeravao da se holokaust nikada nije dogodio te je odbijao svjedočiti. Kada je napokon progovorio, sve su njegove noćne more prestale te je shvatio da je upitno što radimo vlastitoj djeci kada se ne suočavamo s vlastitim emocijama i ne pokušavamo shvatiti vlastita iskustva. Felman i Laub (usp. 1992) dalje objašnjavaju da kada je pronašao svoju pravu majku, izgubio je unutarnjeg svjedoka, kojega je nalazio u njezinoj slici i kojem je upućivao svoje dnevne molitve. Zbog toga je izgubio svoju unutarnju stabilnost te je počeo imati noćne more.

Centrirao je svoj život oko poricanja svoje dječje žrtve. Bio je zarobljen zbog nemogućnosti suočavanja s vlastitim užasima bez svjedoka. Nije si mogao dopustiti ponovno proživljavanje užasa niti se odmaknuti od pozicije dječje žrtve, osim što je to neumorno pokušavao osporiti. Pozvali su ga da svjedoči tek godinama nakon. To je u njemu ponovno prouzročilo krizu, te je najprije odbio. Njegova supruga poticala ga je da se otvori jer je živio s time 35 godina i još uvijek se bojavao. Jako dugo vremena proveli su razgovarajući o tome te ga je bilo strah da će se njegove noćne more vratiti. Noć nakon što je svjedočio, ponovno je imao noćne more, ponovno je osjetio bespomoćnost i izrazitu anksioznost, no prvi put ikad zaustavio je negativne događaje u svom snu. Probudio se i dalje anksiozan, ali se anksioznost počela pretvarati u prekrasan osjećaj ispunjenosti i zadovoljstva. Kada je ustao, prvi put nije bio dezorijentiran, znao je gdje je i što se dogodilo. Vjerovao je da je to povezano s činjenicom da se napokon uspio otvoriti. Kada je konačno ostvario vezu sa slušateljem u svojoj glavi, kada više nije bio sam i bez svjedoka, uspio je u svom snu bez buđenja zaustaviti mehanizam koji je uzrokovao osjećaj smrti.

5.1. NOVOROĐENČAD I DJECA ŠKOLSKE DOBI

Borowski (usp. 2015: 10) piše da su, u vrijeme kada se Hitler fotografirao na Eiffelovu tornju, a golemi poljski transporti zarobljenika odlazili u Oranienburg, upravo tada mnogi mladi polagali maturu. Strogi maturalni ispiti održavani su kao i svake godine. U vrijeme kada je Europa gubila svoju bitku za Slobodu, poljska mladež, čak i češka i norveška, dobivali su svoju bitku za znanje:

„Sva trojica bili smo odlično raspoloženi, s obzirom na činjenicu da živimo, da smo u samom središtu racije, da moramo ići polagati maturu na drugu stranu Visle, u Targovoj ulici. I da ćemo otići makar se zemlja urušila.“ (Borowski 2015: 11)

Čak i kada bi im uhitili kolege, odveli ih u Oranienburg, nisu posustajali nego su se najesen svejedno upisivali na ilegalne fakultete.

Borowski (usp. 2015: 30) piše i kako su mala djeca naučila da, kada dolaze vojnici i kundacima udaraju o zidove i pucaju, samo šute i gledaju razrogačenim očima.

„Vidi u kakvom originalnom svijetu živimo: kako je malo ljudi u Europi koji nisu ubili čovjeka! I kako je malo ljudi koje drugi ljudi ne bi htjeli ubijati! A mi čeznemo za

svijetom u kojem postoji ljubav prema drugom čovjeku, mir od ljudi i odmor od instinkta! Izgleda da je takvo pravo ljubavi i mladosti.“ (Borowski 2015: 79)

Dojenčad nisu imala nikakve šanse za preživljavanje, a često nisu preživjela ni do dolaska u logore:

„Penjemo se u vagone. Sred ljudskog kala i izgubljenih satova, razbacana po zakucima leže ugušena i zgažena dojenčad, gola čudovišta golemih glava i nadutih trbušćica. Iznosimo ih kao piliće, noseći po dvoje u jednoj šaci.“

„Nemoj ih nositi na kola. Predaj ih ženama.“ – govori esesovac, paleći cigaretu. Upaljač mu se zabrtvio, sav je njime zaokupljen. „Uzimajte tu dojenčad, za ime Božje!“ – urlam jer žene, zaprepaštene, bježe od mene uvlačeći glavu u ramena. Čudno i nepotrebno pada Božje ime jer žene s djecom idu na kamion, sve, bez iznimke. Svi dobro znamo što to znači i gledamo se s mržnjom i zaprepaštenjem.“ (Borowski 2015: 109)

Iako svi poslušno rade, u ljudima se i tu javlja unutarnja borba, čak i iskrivljena zbog širine katastrofe koja se događa oko njih, a vjerojatno i zbog toga što im je jako teško pojmiti da moraju stvarno napraviti to što traže od njih:

„Vidiš, prijatelju, raste u meni posve nerazumljiva ljutnja na te ljude, na to što zbog njih moram biti tu. Nimalo ih ne žalim što idu u plinsku komoru. Dabogda im se zemlja pod nogama rastvorila. Najradije bih ih dohvatio šakama. Pa to je valjda patološki, ne razumijem. Oh, naprotiv, to je normalno, predvidljivo i jasno. Muči te rampa, buniš se, a ljutnja se najlakše istresa na slabijem. Čak je i preporučljivo da je istreseš.“ (Borowski 2015: 110)

Dalje Borowski (usp. 2015: 113) opisuje događaj kada je mlada žena trčala prema koloni ljudi koji za sada ostaju na životu. Za njom je trčala curica i zvala je mamom. Žena uporno ponavlja da to nije njezino dijete i pokušava joj pobjeći. Na kraju su je srušili na pod šakom, uhvatili za kosu, bacili na kamion koji ide u plinsku komoru, a na nju su bacili i njezinu curicu.

Spomenuta žena imala je izrazitu želju živjeti. Toliku da je sve postalo nebitno, čak i vlastito dijete. U holokaustu nema druge opcije. Mogli su ili pokušati sve ili umrijeti. A iz primjera

možemo vidjeti da se umire čak i kada se pokuša sve, čak i odbacivanje vlastitog djeteta u trenutku kada znamo da dijete nema nikakvu šansu preživjeti, kao ni mi uz njega.

Kossak (usp. 2019: 93) u trenutku opisivanja novog transporta žena u Birkenau, opisuje sljedeću situaciju: upravo pristigli transport žena iz Trnova u kojem su sve mrtve. Međutim, u sredini među njima sjedi dijete, zdravo, nasmijano i živo. Nekada bi se dogodilo da ga zapovjednik ne bi vidio, ali zato bi ga šofer na kraju ugledao. Šofer bi se vratio s autom u garažu, uzeo dijete za ruku te se prošetao s njim do plinske komore. Dječak kao da je znao te je počeo moliti svaku žensku osobu da ga uzme k sebi. Kossak potpuno osuđuje ubijanje djece, pogotovo na takav način. U tom trenutku počinje sve češće spominjati da je to vražji posao te uspoređuje Nijemce s vragom. Kossak (usp. 2019: 161) opisuje da je među zatvorenicama jedna od najtežih stvari bila organizirati molitvu. Postoji logorska izreka, dobro znana u svim njemačkim logorima: *Tu se dopušteno moliti jedino vragu*. Često su je i sami esesovci ponavljali logorašima. Od prve usporedbe s vragom, primijeti se da Kossak počinje pisati sve oštrije, osjeti se ogromna osuda i još veća ljutnja prema svima pa čak i prema čitatelju. No, o tome nešto više u poglavlju o ženama.

5.1.1. O LOGORSKOJ PROZI BOROWSKOG

Bernard-Donals i Glejzer (usp. 2001: 86) pišu da je proza Borowskog gotovo okrutna u svojoj spremnosti da pokaže okrutnost u kontekstu svakodnevnog svijeta koji se nalazi izvan vrata logora. Borowski užas opisuje tako sugestivno da ga osjećamo još strašnjim (ako je to uopće moguće) jer je povezan s prepoznatljivim mjestima i osobama (majke i djeca, vlakovi pa čak i trupla) s kojima smo u doticaju svaki dan ili smatramo da su nešto sasvim normalno. Jezik je Borowskog onaj koji ne može izbjeći usporedbu svijeta prije Auschwitza. Osim ekstremne gorčine, osuda koju osjetimo u pisanju Borowskog pokazuje njegovu želju za drukčijim poretkom stvari. Bernard-Donals i Glejzer pokušali su objasniti da ono što čini priče Borowskog tako mučnima je upravo to što pokušava potaknuti čitatelja da shvati uzvišeni objekt kao nešto uobičajeno, kao sastavni dio krajolika strahote zbog njihove repetitivnosti. „Zatvorio sam oči, čvrsto su mi stisnute“, kaže Tadek, pripovjedač Borowskog, "ali još uvijek mogu vidjeti leševe izvučene iz vlaka, zgnječenu dojenčad, bogalje nagomilane na vrhu mrtvih, val za valom.“

Borowski se čini opsjednut strašnim detaljima svijeta koncentracijskog logora i upravo zbog toga gleda izravno u taj isti svijet, ne skreće pogled, ne pokušava žmiriti, nego se suočava izravno s njim. Njegova proza gotovo je okrutna u svojoj spremnosti da pokaže grozote u kontekstu svakodnevnog života koji postoji izvan logorskih zidova. Gledajući izravno u „sav sjaj“ koncentracijskog svijeta, Borowski je počinio samoubojstvo 1951. godine. Međutim, umjesto izravnog nasilja i smrti dobivamo ljudske reakcije koje jedva možemo prepoznati kao ljudske (majka koja odbija priznati svoje dijete koje trči za njom), ispričovijedane na tako bolan način da možemo oživjeti scenu pred sobom. Ta pripovijetka i ostale pripovijetke Borowskoga, podsjećaju nas na samozatajni svijet koncentracijskog kampa i da se ono što u njemu svakodnevno prolazi kao logika ne može ni najmanje nazvati logikom. Također, izvan je naše mogućnosti opisati taj svijet, taj cijeli svemir koji također ograničava našu sposobnost pronalaska razloga za događaje, koje bismo inače bili u mogućnosti opravdati.

5.2. *DJECA PREŽIVJELIH*

Kidron (usp. 2009: 5) piše da se šutnja preživjelih drži psihološkom ili političkom represijom i prošlošću ispunjenom tolikom traumom da se o njoj ne može govoriti. Piše o Evi koja je, kao i sva djeca preživjelih, rekla da ne zna ništa o prošlosti svojih roditelja jer nikada nisu govorili o njoj, ali je preporučila razgovor sa svojom kćeri – trećim naraštajem, nakon čega je, ipak, rekla:

„Ali ipak je holokaust bio prisutan u mojoj kući, mama je plakala u snu, to bi me probudilo i ja bih stavila glavu ispod jastuka da je ne čujem. Znao sam da će je moj tata probuditi, ako ne bi prestala, ponekad sam ja morala probuditi njega, da je on zaustavi. Ponekad bi dva puta u jednoj noći tako plakala. I to se ponavljalo iz noći u noć. Nisam znala zašto plače, znala sam da je loše sanjala i da se dogodilo nešto zastrašujuće ili bolno i da je vezano uz holokaust, mislim da mi je tata rekao da je zbog holokausta, nisam znala što je sanjala oko holokausta, niti što je zapravo holokaust. Zнала sam da je to nešto o čemu ne znam ništa.“

Eva je to govorila bez imalo emocija. Nakon nje prestao je pitati svjedoke da mu pričaju o svojem djetinjstvu ili bilo čemu što znaju oko holokausta; umjesto toga ih je pitao je li holokaust bio prisutan u njihovim domovima. Više od 80 % intervjuiranih, uključujući Evu, naglasili su da

ne pate od efekta prenesene traume. Kako onda možemo objasniti prazninu između akademskog diskursa i svakodnevnog života preživjelih?!

Psihologija je definirala šutnju kao nemogućnost govora, kao disfunkcionalnu odsutnost koja ima potrebu za terapijskom nadoknadom povratkom glasa. Smatra se da je traumatičan događaj stvorio prekid u linearnu toku iskustva tako da će bilo koji pokušaj verbalne prezentacije odoljeti narativu. Kidron (usp. 2009: 7) piše da, prema *Illness construct of PTSD*, oni koji su preživjeli traumu, doživjeli su takav prekid linearnog toka i mogu patiti od kronične depresije, represije traumatičnih uspomena, nedovršena tugovanja koje rezultira emocionalnim zatvaranjem ili tupošću. Sindrom često „kvari“ odgojne sposobnosti preživjeloga koji nije sposoban za bilo kakvu vrstu afekta, kako pozitivna (pokazivanje emocija) tako i negativna (agresivnost, izrazita ljutnja) ili intimnosti, te se previše zaštitnički ponašati prema djetetu. Profil sljedećeg naraštaja uključuje potiskivanje emocija, probleme s intimnošću, strah od razdvajanja, posesivno se uključuje u živote njihovih roditelja, ne uspijevaju se razdvojiti i postati individualni i potencijalno će biti „suboptimalni“ roditelji. Prema terapijskoj paradigmi „završavanja priče“ (možemo to nazvati i stavljanjem točke na *i*), o kojoj piše Kidron (usp. 2009: 7), preživjeli i njihova djeca pozvani su podvrgnuti se razgovornoj terapiji da bi istražili potisnutu prošlost, da bi završili „nezavršeno“ tugovanje unutar terapijskog odgoja. Unutar tog tretmana žrtve traume vjerojatno neće moći podijeliti svoja sjećanja, nego će ih pratiti tiha sjećanja te će patiti od simptoma vezanih uz PTSD. Suprotno medicinskim istraživanjima, većina nemedicinskih istraživanja nije pronašla bitne razlike između druge generacije i kontrolnih grupa. Kada nisu pronašli dokaze psihopatologije ili većih emocionalnih problema, nedavne studije su testirale alternativne poveznice ponašanja i njihova vanjskog prezentiranja.

Na pitanja o prisutnosti prošlosti u djetinjstvu drugog naraštaja Kidron (usp. 2009: 9) piše da su se prisjetili materijalnih stvari u njihovu svakodnevnom životu. Određene materijalne stvari funkcionirale su kao mostovi prema prošlosti holokausta. Predmeti su pripadali dvjema kategorijama; onima urezanim na tijela preživjelih, primjerice tetovirani brojevi i ratni ožiljci ili samostalni predmeti iz svijeta smrti. Na primjer, pribor iz Auschwitza ili prijeratna obiteljska fotografija. Iako tetovaže ostaju privatne na ruci preživjelih, taj je broj materijalni svjedok genocida, kao što je Primo Levi rekao: „Moja tetovaža postala je dio mogega tijela, ne hvalim se njom, ali je ne želim maknuti jer nije ostalo puno ljudi koji mogu biti svjedoci.“

Kidron (usp. 2009: 9-12) navodi troje djece koja se sjećaju predmeta vezanih uz holokaust, a bitnih za njihovo odrastanje:

- I. Hana: „Prvo što mi pada na pamet je tetovaža moje mame; prvi put sam je primijetila kada smo bili u autobusu. Pogledala sam na ruke drugih ljudi i vidjela da oni nemaju tetovažu. Pitala sam zašto oni nemaju takve brojeve, a ona je odgovorila da ne govorim gluposti. Uzrujala sam se i rekla joj da je skine. Kada nije odgovorila, dodirnula sam je da vidim je li povezana ili je primjerice poput flastera koji možeš skinuti. Jako se naljutila na mene i nategnula rukav do kraja.“
- II. Riki je bila vođena povijesnom i simboličkom vrijednošću tetovaže svojega tate: „Znala sam sjediti kraj svog oca i buljiti u njegov broj dugo i jako (duga stanka, suzne oči). Zamišljala sam kako je to bilo kada su ih obilježavali, kako su se osjećali kada su im je urezivali u meso; je li boljelo, je li bio prestrašen... Buljila sam (glas joj se počeo prekidati) dok nisam (duga stanka... više nije mogla govoriti), sve dok je nisam (sabrala se s velikom poteškoćom) osjetila na vlastitoj ruci.“

Kidron (usp. 2009: 10) kaže da bi neki rekli za ovo iskustvo da je to fantomska želja. Baš kao što oni s amputiranom nogu mogu osjetiti nogu koja im fali. Riki može rastaviti objektivnu stvarnost da bi stvorila alternativnu: fantomsko iskustvo. Ali, Riki nikad nije bila označivana pa kako onda uopće može zamisliti takvo iskustvo. Psiholozi bi to mogli dijagnosticirati kao heteropatsku identifikaciju, patološku mogućnost da preuzme sjećanje drugoga. Ali uzorci ljubavi i čežnje mogu stvoriti osjećaj postojanja iako prošlost nije bila osobno proživljena.

- III. Michele: „Ovo je bila žlica moje mame“; autor je bio zbunjen, nije shvaćao što Michele želi reći. *Ovo je bila mamina žlica u Auschwitzu, s njom sam jela juhu. Bila je u kuhinji u ormariću s ostalim priborom, jeli smo s njom. Moja me mama hranila tom žlicom svakoga jutra. Pobijedila je, pobijedila je s tom žlicom; svaki put kad je hranila mene ili moju sestru, sigurno je razmišljala: Pobijedila sam, ne samo da nisam umrla, nego ova žlica, koja mi je pomogla da preživim, sada hrani moju djecu.*

Autoru se odjednom otvorilo tisuću pitanja: je li žlica zadržala auru svetog simbola ili je u privatnom prostoru bila samo žlica; ako je u privatnom prostoru bila samo žlica, znači li to da je u muzeju bila samo sveti simbol svih ostalih žlica u Auschwitzu. Gubeći osobnu poveznicu s Michelinom mamom, kao preživjelim pojedincem, koja je jela njome i koja prestaje biti osobni simbol svakodnevnog preživljavanja. Bi li se živuća prisutnost predmeta, koji je davao život, preokrenula u predstavljanje svih smrtnih užasa? Bi li onda postao dio kolektivnog skladišta spomenika ili kako to Nora naziva „sjećanje na smrt“ ili sjećanje koje živimo. Zatim je ispričovjela da je cijela prisutnost holokausta u njezinu domu bila koncentrirana u ladici, u sobi njezinih roditelja, i ponekad joj je otac dopustio odlaziti s njim u sobu kada je htio pregledati te predmete.

„To je bilo njegovo sveto mjesto. Otvorio bi ladicu i počeo vaditi svoje slike i slike svojih roditelja prije rata te kolekciju igračaka koju je sačuvao iz svojeg djetinjstva. Kada bi otvorio ladicu, njegov bi se izraz lica promijenio, postao bi mekši, nježniji i življi. U svakodnevnom životu bio je kao zombi. U očima mu se vidjela smrt, ali kada bi otvorio ladicu i izvadio svoje stvari, bilo je kao da ga vraćaju u život prije holokausta, u njegovo djetinjstvo. Prepričavao je trenutke iz svojeg djetinjstva, igrao se s magnetima, smješkao se obitelji na slikama, za njega je ta ladica bila poput začarane šume, ne zbog njezina sadržaja, već zato što sam mogla biti s osobom koju nikada nisam upoznala. Sjedili smo zajedno na njegovu krevetu dok se igrao sa svojim stvarima, bilo je stvarno intimno. Pretpostavljam da se može reći da je simbolički otvarao sebe svaki put kada bi otvorio tu ladicu. To je bila njegova crna kutija, nešto što ga je napravilo onakvim kakav je danas. Nikada mi nije rekao ništa o svojim igračkama ili o ljudima na slici, nikakvu priču, ali način na koji se ponašao kao dijete i zbog toga što nikada nije puštao nikog od nas da sami otvaramo njegovu ladicu i sami diramo njegove stvari, znali smo da je to njegov povratak u djetinjstvo. Izvan te ladice s nama on je bio mrtav. Nije bilo poveznice između tih dvaju njegovih života osim ladice. Kada je bila zatvorena, dijelila je sve na život prije holokausta i život poslije holokausta, a kada je bila otvorena, bila je propusnica koja mu dopušta da se vrati nazad u djetinjstvo.“

Kidron (usp. 2009: 13) piše da se neki „nasljednici“, odnosno sljedeći naraštaji, prisjećaju da su preuzeli iskustva navika preživjelih; primjerice, skupljanje hrane, posesivno korištenje deka i prevencije bolesti i opasno testiranje granica vlastitih sposobnosti preživljavanja, dok su ostali odbijali vlastite naučene ili naslijeđene načine preživljavanja. Ema se prisjeća da je jedan aspekt njezina svakodnevnog života koji može povezati s holokaustom bilo to što je svaku večer sa šest ili sedam godina pripremala cipele stavljajući ih pokraj svojeg kreveta da bi bile spremne ako nacisti dođu. Također, slagala je odjeću na način da bude pripremljena za brzo oblačenje.

„Sjećam se da je mama pričala da joj je bilo jako hladno i da se skoro smrznula. Sada znam da je mislila na holokaust. Tada mi nije bilo važno na što misli, znala sam samo da joj se nešto strašno dogodilo i samo sam htjela imati spremne cipele da ne bih morala hodati bosa u snijegu. Moja mama nikada nije sjela sa mnom i izravno mi rekla što joj se dogodilo, samo sam zapamtila neke informacije koje su kružile po kući i morala sam biti spremna. Sjećam se djelomice priča da su cipele bile jako važne te da je netko postao toliko gladan da su kuhali vlastite cipele i jeli kožu. Tako da nisam ništa izmislila, samo sam povezivala stvari koje čujem.“

I ostali intervjuirani nasljednici prisjetili su se da su skupljali hrpe hrane i pripremali se za sljedeću katastrofu ili bi ih roditelji forsirali da pojedu svu hranu iz tanjura jer je hrana svetinja i ne baca se. Priče su išle u različite ekstreme; neki su skupljali hranu u džepove na svadbama ili su skupljali po 50 kilograma šećera u ormariće. Djeca preživjelih mislila su da je to normalno dok nisu posjetila kuće drugih ljudi. Pamtila su priče o izgladnjivanju tijekom rata prisjećajući se da je kruh bio najsvetija stvar u kući. Svaki komadić, koji su preživjeli jeli, bio je ponovno proživljavanje trenutka kada su skoro umirali od gladi i kada su vjerovali da ih je baš taj komadić kruha spasio. Zato se kruh nikada nije bacao. Stari se kruh jede dok ne postane suh, tada se pretvara u tost, a nakon toga u krušne mrvice koje postaju mesne okruglice. Kada krušne mrvice postanu neuporabljive, njima se hrane ptice, ali nikad, baš nikad ih se ne baca.

Opravdati vlastito preživljavanje nije lako, još manje u logoru. Neki preživjeli zato radije šute. No, npr. Primo Levi nije šutio. I ne smatra se piscem, nego piscem postaje samo zato da bi svjedočio. Kaže da je sam sa sobom miran jer je svjedočio. Agamben (usp. 2008: 15) kaže da se Leviju posrećilo izlučiti novi etički element. Naziva ga „siva zona“. U njoj se vije „dugi lanac koji povezuje žrtvu i krvnike“, tu zlostavljeni postaje zlostavljač i sam se krvnik pojavljuje na

svoj način kao žrtva. Siva, neprekinuta alkemija, u kojoj dobro i zlo, a s njima i sve kovine tradicionalne etike, dosežu svoje talište. Posrijedi je, dakle, područje pravne neodgovornosti i „nemoći rasuđivanja“ koja se nalazi s *onu stranu* dobra i zla.

Kao primjer Agamben (usp. 2008: 15) daje Eichmanna (čija je upletenost u istrebljenje Židova bila opširno dokazana, premda najvjerojatnije u drukčijoj ulozi, nego što ju je podupirala optužba) koji je izjavio čak da se želi „sam javno objesiti“, da bi „mlade Nijemce oslobodio težine krivnje“. Unatoč tomu, sve do kraja nije prestajao tvrditi da njegova krivnja pred Bogom pravno ne zaslužuje progon. Jedini mogući smisao toga tako uporna odbijanja jest da se prihvaćanje moralne odgovornosti u očima optuženog posve očito pokazivalo etički plemenitim, dok nije bio spreman preuzeti pravnu odgovornost (odgovornost koja bi morala biti, s etičke točke motrišta, znatno manje teška).

6. ŽENE U AUSCHWITZU I BIRKENAUU

U ožujku 1942. godine njemački nacisti počeli su slati i žene u Auschwitz. U početku su ih držali u izoliranome dijelu glavnog kampa (Auschwitz), a od kolovoza 1942. godine držali su ih u Birkenauu. Prvih mjeseci funkcioniranja ženskog kampa, trudne žene smatrane su nesposobnima za rad te su zbog toga, nevezano uz nacionalnost, ubijane. Žene koje su zatrudnjele u kampu, također su odmah poslone u plinsku komoru. U prvoj polovici 1943. godine, trudne žene i žene koje su rađale upravo u tom trenutku više nisu ubijane, ali su ubijana njihova novorođena djeca. U svibnju 1943. godine prestali su ubijati novorođenu djecu, ali isključivo onu koja nisu bila Židovi. Međutim, zbog vrlo nehumanih uvjeta života u logoru, većina rođene djece umrla je vrlo brzo. U listopadu 1944. godine prestalo je ubijanje djece.

Zatvorenice u logoru bile su različitih nacionalnosti. Najveću grupu predstavljale su Poljakinje, a zatim, Ukrajinke, Ruskinje, Njemice, Jugoslavenke, Čehinje, Francuskinje... Dijelili su ih i po osobinama: Poljakinje su, naravno, prema mišljenju esesovaca bile *nekvalitetnije* od Njemica. Također, Kossak (usp. 2019: 89) piše da su se šalili: kada iz krematorija izlazi crn dim, onda pale brinete, a kada je svijetao, pale plavuše.

Odmah u prvoj rečenici Kossak (usp. 2019: 5) objašnjava da ne zna koliko su Auschwitz i Birkenau slični jer je ona bila u ženskom logoru, ali objašnjava da je to zbog toga što su, iako dva dijela jednog kampa, Auschwitz (logor za muškarce) i Birkenau (logor za žene) bili strogo odvojeni s nekoliko kilometara i svaki kontakt među njima bio je potpuno zabranjen. Gelbin (usp. 2013: 178) se osvrće na takvo odvajanje logoraša prema spolu i objašnjava da je to pokazalo namjere režima da suzbiju heteroseksualnu romantiku. Međutim, seksualni odnosi među zatvorenicima, a posebno homoseksualne aktivnosti, koje su stražari strogo kažnjavali, bile su sastavnim dijelom logora. Ženski memoari prenose seksualizirani režim moći kao sastavni dio ženskih života, posebice u ženskom kampu. Svaka seksualizirana kontrola života i tijela žena u kampovima nastojala je rutinski ponižavati zatvorenike i oduzimati im dostojanstvo i humanost. Gelbin dalje objašnjava da seksualni činovi i seksualizirane aktivnosti iskazivanja nadmoći nad slabijima imaju iznenađujuće važnu ulogu u spisima logorskih zatvorenika iz neposrednog poslijeratnog razdoblja. Određeni broj njihovih radova sadržavao je izrazito slikovito opisana izvješća o homoseksualnim i heteroseksualnim činovima tijekom zatvoreništva koja su ponekad romantično oblikovana, ali se češće pojavljuju kao oblici seksualnog nasilja i prostitucije.

Odmah nakon rata Zofia Kossak objavljuje svoja iskustva iz ženskog logora gdje je bila 1943. – 1944. godine. Uvodeći nas u događaje u ženskom logoru, možemo primijetiti da se prijevoz žena nije razlikovao u velikoj mjeri od muškaraca ili miješanih grupa:

„Vlakovi su stizali na stanicu. Počelo je razvrstavanje. Transport se obavljao pomoću dvaju teretnih vagona; svaki po 125 žena u vagonima, koji inače mogu prevoziti 40 osoba. Bilo je užasno tijesno, zagušljivo, mračno; mali, visoko postavljeni prozori bili su zatvoreni željeznim vratašcima. Zapečaćena vrata imala su toliko usku pukotinu da ni prst nije mogao proći kroz nju. Ta pukotina bila je jedini izvor svjetlosti i povjetarca. Zatvorenice su bile toliko stisnute da se nisu mogle pomaknuti.“ (Kossak 2019: 9)

Opisujući zbunjenost i nevjericu tolikog broja žena, Kossak svejedno pruža čitatelju osjećaj da žene nisu toliko nemoćne. Umjesto pasivnosti i čekanja sudbine, žene u tom malom prostoru barem pokušavaju nešto promijeniti. Čim je vlak krenuo, one bliže vratima, pokušavale su naći način da nađu papir i olovku i napišu najbitnije informacije nadajući se da će ih netko pronaći. Bio je to jako težak pothvat jer se vagon kretao, a ruke su drhtale. Napisale su odakle ih prevoze, koliko ih je i da još uvijek ne znaju kamo ih prevoze. Na kraju svega: potpis i adresa.

Kossak dalje opisuje kako su prolazili sati, a u vagonu je bivalo sve zagušljivije i smrdljivije. Nisu imale zraka. Jedna od njih pokušala je pjevati, ostale nisu imale snage. U jednom trenutku jedna se, inače najveselija od njih, samo srušila i lagano skliznula pod noge ostalih, na što je cijeli vagon reagirao vriskom. Tu su počele shvaćati da neće biti bitno tko je imao više života u sebi jer putuju prema nečemu što planira uništiti sav život u njima. Smatram da je taj trenutak jako bitan jer to je definitivno početak uništavanja nade i stvaranja osjećaja nemoći. Trenutak koji je pokrenuo nastajanje svake osobe koju su zvali *musliman*. *Musliman* je zarobljenik koji je od sebe digao ruke i od kojeg su zarobljeni kolege digli ruke; u nastavku rada ću detaljnije pisati o tom fenomenu. Dakle, važnim temeljem logorskoga obrazovnog sustava i važnim dijelom stvaranja autentičnog *muslimana* bilo je stvaranje stida kod žena.

„Životinje se ne stide. Stid je ljudska osobina, a proizlazi iz svjesnosti dobra i zla. Stid se kod žena veže i uz čistoću i ponos. Jedno od slavnih rješenja za to je bilo u ljeto 1943. godine kada su sve zatvorenice morale biti gole izvan baraka na 24 sata. Unatoč tomu, glavno mjesto za stvaranje stida bila je *sauna*. To je bilo mjesto kuda su esesovci hodali među golim ženama i izmjenjivali cinične i prostačke komentare. Tu bi se ponekad dogodilo i da novopridošla logorašica, tako gola i još uvijek jaka, skoči na esesovca i odgrize mu nos, a zatim skoči na sljedećeg.“ (Kossak 2019: 73)

Nakon dolaska u logor, čule su sljedeće: „Oświęcim nije kazna. Nije zatvor. Oświęcim ima odgajateljsku ulogu. Lijene, nespretne i neuredne žene ovdje će se naučiti radu, redu i čistoći.“ (Kossak 2019: 24) Trebale su se osjećati sretnima i počašćenima što im je pružena takva prilika. S obzirom na odgajateljsku ulogu kojom se logor predstavio, već se u startu nije uklapala činjenica da odvajaju trudnice i žene s djecom. Kossak (usp. 2019: 29) dalje opisuje uvjete u logoru tijekom ljeta 1942. godine: žene u logoru nisu se kupale po šest ili sedam tjedana; njihova lica prekrivao je debeli sloj znoja i prašine. Miris neopranih tijela stvarao je u tijesnim redovima dodatnu muku. Jednom mjesečno, a nekada i češće, događala se selekcija i likvidacija žena koje nisu mogle raditi. Svaka od njih pred komisijom bi morala pretrčati nekoliko desetaka metara da bi dokazala da je fizički dovoljno spremna za rad.

Način na koji Zofia Kossak piše vrlo je zanimljiv jer čitatelja uvuče vrlo realno i detaljno te se osjeća kao da je s njom, kao da na neki način upravo proživljava holokaust. Zatim čitatelja vrlo često trgne iz te uloge tako što mu se izravno obrati. U početku se obraća vrlo blago, zvučeći kao

da ga želi uvjeriti da je to sve istina, pretpostavljajući da osoba koja to čita, ne vjeruje. Što se više približava kraju knjige, to autorica zvuči sve strože, kao da gubi strpljenje prema čitatelju jer mu se to sve čini nevjerovatno ili mu je dosadno jer autorica često spominje glad:

„Ah, ta glad! Čitatelju je dosadno jer se samo o tome govori. Autorica se ponavlja. Ali, upravo tako je bilo! To je trajalo, nije nestajalo. Istina, juha se mogla jesti, ali uzalud, bez proteina i masti nije zasićivala. Sat vremena nakon juhe osjećale smo se kao sat vremena prije nje. Kruha i *dodataka* bilo je jako malo.“ (Kossak 2019: 48)

Kossak je primijetila i da je glad drukčije utjecala na žene različitih životnih priča, različite pozadine:

„Hladnoća je na sve utjecala jednako, na glad su reagirale drukčije. Žene koje su prije logora provele duže vrijeme u zatvoru bolje su podnosile nedostatak hrane. Navikle su na vegetiranje više nego na življenje. Općenito, *inteligencija* je bolje podnosila glad. Inteligentne žene znale su odvući pažnju u drugom smjeru, razmišljati o nečem drugom osim o hrani. Obične seoske žene nisu se znale tako postaviti. Njihove su misli bile opsjednute hranom: kako otići neopaženo u kuhinju.“ (Kossak 2019: 48)

Jednako tako možemo primijetiti razliku u muškom i ženskom doživljaju logora, što je lako vidljivo iz razlike u doživljajima o kojima žele pisati i koje žele naglasiti.

„Muškarci koji su preživjeli Auschwitz, puno su manje fokusirani na emocije i fizičku intimnost. Seksualno iskorištavanje poput odlazaka privilegiranih muškaraca u bordele ili seksualno iskorištavanje mladića koje su činili muški Kaposi ili esesovci dokumentiralo je samo nekoliko autobiografa. Moguće je da su muškarci i žene u koncentracijskim logorima iskusili prijateljstva i seksualne odnose na potpuno drukčije načine. Upravo zbog toga vjerojatnije je da se osobni narativi žena fokusiraju na emocionalni i fizički kontakt između svojih „sustanara“, npr. majčinstvo, trudnoću, seksualna zlostavljanja kao i bliska prijateljstva.“ (Gelbin 2013: 175)

Već sam ranije spomenula da je *sauna* bila mjesto gdje su žene ostajale bez dostojanstva, ali trčanje i dobacivanje ružnih riječi nisu bili jedino zlostavljanje u *sauni*. Kossak (usp. 2019: 74) objašnjava da su se u *sauni* održavali i odabiri za *PUF*. *PUF* je bio bordel u Auschwitzu koji je

služio za ugodu Nijemcima, odnosno više pozicioniranim ljudima u obama logorima. Birane su najljepše i najmlađe zatvorenice s time da im drugi poslovi nisu bili dopušteni. Prioritet su imale njemačke kandidatkinje, a broj dobrovoljno prijavljenih Poljakinja mogao je biti minimalan. Međutim, nikome taj povlašteni položaj nije pomogao jer su za par mjeseci sve bile zaražene i na više načina uništene te bi ih vratili istim onim zadatcima od kojih su na početku pobjegle. Odabir je *radnica* izgledao tako da bi u *saunu* ušli esesovci u pratnji *tumača*. Hodali bi kroz zbijena, gola, ženska tijela dok bi im *tumač* predstavljao *ponudu*, a one bi u isto vrijeme plakale i dozivale Boga.

Koliko god muškarci uspijevali proizvesti taj stid koji se stalno vraća kao tema, mislim da su žene bile još uspješnije u tome. Aktivnosti homoseksualnih žena, koje su bile zapovjednice, u takvu okruženju mogle su se uspješno zadovoljiti jer su dobile svu slobodu izražavanja, a ako je postojala bila kakva devijantnost u njihovu ponašanju (kao i u ponašanju muških zapovjednika), imale su svu slobodu ostvarivati te devijantnosti, umjesto skrivati se. Na primjer Gelbin (usp. 2013: 179) prenosi priču o nadzornici Irmi Grese, koju je pročitao u autobiografiji mađarske Židovke i ginekologinje Gisellae Perl (2006. *I Was a Doctor in Auschwitz*. North Stratford, NH: Ayer). Perl je kao ginekologinja bila potpuno svjesna situacija u kojima su se zatvorenice nalazile. Neke od njih, nadzornica Irma Grese, o kojoj se u mnogim memoarima ističe njezina neizmjerena ljepota, ali i okrutnost, posebno je podržavala. Primjerice, bičevanje grudi. Neprestano je dolazila u ambulantu da bi promatrala uznemirujuće operacije na grudima svojih žrtava s očitim seksualnim uzbudjenjem. Njezino seksualno nasilje nad ženama prijavili su i drugi biografi (Dribben, 1970, str. 205-207; Fénelon, 1977, str. 83; Leitner, 1994, str. 52-56). Prema Olgi Lengyel, koja je preživjela kao medicinski radnik u logoru, Grese je imala seksualne odnose i sa ženskim i s muškim zatvorenicima. Nakon homoseksualnih odnosa sa zatvorenicama, uglavnom ih je slala u krematorij. Osim toga, Auschwitz je okupio jednu od najvećih skupina homoseksualaca u njemačkom sustavu logora radi identifikacije *urođenih* homoseksualaca među zatvorenicima. Muškarce su testirali heteroseksualnim odnosima s ostalim zatvorenicama. Muškarci koji nisu uspjeli uspostaviti heteroseksualni odnos, osuđivani su na smrt.

6.1. UTJECAJ HOLOKAUSTA NA ROMANTIČNU LJUBAV

A što je s prekinutim ljubavima? Kako je par godina razdvojenosti i ovakve vrste stresa utjecalo na brakove, zaručene? Može se odmah i pretpostaviti; u trenutku kada ništa nije sigurno, život,

hrana, čak ni sutrašnji dan, ljubav više nije stabilno utočište. U trenutku kada nam se misli i um ispune sa strahotama koje svakodnevno moramo gledati, počnemo lagano gubiti čak i najljepše slike iz pamćenja.

„Imam zaručnika. Kada sam otišla, jako smo se voljeli. On mene i ja njega. Ali to je bilo tako davno! Danas se tek uz jako puno truda mogu sjetiti kako izgleda. Zar sam kriva što je postao stranac. Nadam se da bi se prilagodio meni kakva sam sada. I ja njemu kakav je postao. Naravno u pismima to ne mogu pisati. On meni uvijek piše jako srdačno. Samo ponekad mislim da on ima jednake dvojbe kao i ja, ali me ne želi povrijediti. Boji se da me to ne bi slomilo. Ne želim da se žrtvuje!“ (Kossak 2019: 192-193)

Znali su se događati i slučajni susreti i to na najgorim mogućim mjestima. Kossak, kao i uvijek, opisuje takve događaje vrlo realno, ali nikada hladno, ne iznosi događaje isključivo kao činjenice, nego ih oblikuje na takav način da možemo suosjećati.

„...Sauna... Tu se dogodio tragičan susret dvoje zaručenih. On je bio u Auschwitzu već godinu dana. Ona je upravo stigla s posljednjim transportom. Zatvorenik, frizer po zanimanju, dobio je zadatak šišati ostale... Stajala je pred njim gola, očajna... Prepoznali su se... *Jasiu, srce moje*, šaptao je uzbuđeno mladić, *nemoj si raditi ništa od toga. Zbog toga što rade s vama, svaki od nas vas još više cijeni i poštuje, a ja... Ja bih život dao za tebe... I zbog toga što tu moraš stajati na ovakav način, posljednju kap krvi ću isprazniti iz njih... Ne plači, draga moja...* Netko je primijetio taj razgovor pa su mladića iste sekunde ubili. Djevojka nije živjela puno duže od njega.“ (Kossak 2019: 75)

Felman i Laub (usp. 1992: 42-45) također daju primjer snimke žene čiji je muž preživio holokaust jednako kao i ona. Međutim, svi ostali njoj bliski ljudi ubijeni su. Žena priča o katastrofalnom gubitku koji je obuzima, ali vodi do središta životnog misterija i potrebe za svjedočenjem. Govori da je s 15 godina preživjela smrt svih bližnjih, jedino je njezin muž preživio. Ostala je s njim samo zbog toga jer je znala tko je on zapravo, iako definitivno nije bio ista osoba kao prije holokausta. Njezina želja za preživljavanjem bila je toliko velika da je u tom trenutku uspjela preživjeti i smrt dvije godine mlađeg brata jer je rekla samoj sebi da će pobijediti Hitlera. Kada su je pregledali, ruski doktor joj je rekao da u normalnim uvjetima ne bi preživjela i da je pravo čudo što je tu. Svjedočanstvo ove žene zapravo je svjedočanstvo o tome

kako je preživjela da može ispričati što joj se dogodilo i podijeliti svoje svjedočanstvo s drugima. Također, svjedoči i o tome da ljudi u logorima nisu umirali samo fizički nego su neki, iako i dalje živi, izgubili vlastitu srž, u njima je umro centar onoga što ih je činio točno onom osobom kakvu su njihovi bližnji poznavali prije holokausta.

7. LJUDI SU LJUDIMA NAJVEĆI NEPRIJATELJI

Nałkowska (usp. 1948: 7) započinje svoju knjigu rečenicom: „Ljudi su ljudima tu sudbinu udesili.“

Opisuje da je proizvodnji ljudskog sapuna pristup imalo četvero ljudi. Gotov sapun preuzimao bi dr. Spinner. Jednom su u proizvodnju pozvali četvoricu đaka. Pretpostavlja da se doktor bojao da u gradu saznaju za sapun da ne bi nastala kakva zbrka. Međutim, u Zavod je dolazila i inspekcija. Pretpostavlja da su mogli vidjeti recept. Ako jesu, morali su znati što se tamo kuha. Svi su se bojali u početku umivati sapunom, nije dobro mirisao koliko god se doktor trudio ukloniti miris. Muškarac svjedoči da je njegova mama koristila sapun za pranje rublja jer se dobro pjenio iako se u početku također gadila. Muškarac ga je također koristio, njemu je bio dobar. Liječnici, Spinnerovi kolege, opravdali su Spinnerov rad dvjema izjavama.

1. Bio je discipliniran član stranke i ne bi ih čudilo da pravi sapun od ljudske masti ako je dobio takav nalog.
2. Njemačka je bila u velikoj oskudici masnoćama te ga je na pravljenje sapuna od ljudske masnoće mogao potaknuti obzir prema ekonomskom stanju zemlje i državni probitak.

Nałkowska piše o grobarici na groblju pokraj geta, koja kaže:

„Pa i to su ljudi, čovjek se sažali. Ali, molim vas, za nas je bolje da ih Nijemci unište. Oni nas mrze više nego Nijemce... Kako? Tko je to rekao? Nitko nije trebao reći. I sama znam. I svatko će vam reći to isto, tko ih pozna. Samo neka Nijemci izgube rat, Židovi će

nas napasti i sve će nas poklati... Ne vjerujete? Pa i Nijemci to govore. I radio je također govorio..." (Nałkowska 1948: 41)

Jasan primjer da su ljudi ljudima najgori neprijatelji. Dovoljna je vijest na radiju da bi povjerovali u zle namjere pripadnika cijele jedne vjere i da svima okrenemo leđa i jednostavno odbijemo pomoći. Nałkowska nastavlja i opisuje kako su bježali iz vagona tako što su micali daske i skakali pod vlak. Neki su na mjestu ostajali mrtvi, neki bi pobjegli... Jedna je žena ostala na proplanku, ranjena u koljeno, ni živa ni mrtva jer se nije mogla pomaknuti:

„Bilo je doba pojačana terora. Tko bi pružio pomoć ili dao sklonište, tomu je prijetila sigurna smrt. Zamolila je nekog mladića, koji se bio dulje vrijeme zadržao, onda se udaljio za nekoliko koračaja i ponovno se vratio da joj donese iz apoteke veronala. Davala je novce. Odbio je. (Nałkowska 1948: 48)

Ležala je među ljudima, ali nije računala na njihovu pomoć. Neodoljiva je bila ona sila, koja ju je dijelila, kako Nałkowska opisuje, *krugom groze* od svih njih. Nitko je nije htio odande maknuti prije noći, ni dozvati liječnika, ni otpremiti do postaje odakle bi mogla otići u bolnicu. Ništa tomu slično nije bilo predviđeno. Radilo se samo o tome da umre. Policajci je nisu mogli nikako ubiti pa je muškarac, koji joj je donio votku i cigarete, predložio da on to napravi. I pustili su ga. „Ali zašto je on u nju pucao, to nije jasno. To ne mogu razumjeti. Baš bi za njega čovjek mogao pomisliti, da joj se on smilovao.“ Ali, moguće je da se upravo o tome i radi, moguće da joj se on jedini smilovao jer je vidio da pobjeći ne može, a on je spasiti nije mogao a da i on ne pogine. Bila je u bolovima i u beznadnoj situaciji. Moguće da je taj muškarac jedini bio dovoljno hrabar i jedini pokazao malo humanosti, bez obzira što ju je na kraju ubio. Ubrzao je neizbježno i olakšao joj smrt.

Nałkowska dalje (usp. 1948: 75-76) piše o radniku koji se na početku s drugima dogovarao da pobjegnu. Ali bili su previše potišteni. Njihov je posao trajao cijeli dan, sve dok se nije smračilo. Tijekom rada su ih tukli da se požure. Kada bi netko od njih radio previše sporo, naložili bi mu da legne licem na leševe i ustrijelili ga iz revolvera u zatiljak. Jednoga dana, bio je utorak, iz trećeg auta koji je tog dana stigao u Chełmno, izbacili su na zemlju truplo njegove žene i njegove djece. Dječaku je bilo sedam godina, a djevojčici četiri. Tada je legao na truplo svoje žene i

rekao da ga ustrijele. Nisu ga ustrijelili jer je jak i jer je još mogao raditi. Udarali su ga dok nije ustao. Tada je odlučio pobjeći. I pobjegao je, sam.

Nałkowska (usp. 1948: 81-82) piše da je politički zadatak bio osloboditi neke terene od njihova žiteljstva da bi se tim terenima, zajedno s njihovim prirodnim i kulturnim bogatstvima, isključivo zavladao. Ekonomski je zadatak bio da provedba toga plana ne samo da ne nanese štetu, da ne uzrokuje nikakvih troškova, nego obratno: da bude u isti mah izvor iz kojega se može izvući korist – prvo u obliku rada koji su obavljali zatvorenici u tvornicama ratne industrije, drugo: u naturi, to jest u imetku otetom od onih koji umiru, a treće, također u naturi, tako da se što više ljudi iskoristi pa su se tako kosti upotrebljavale kao gnojivo, mast za sapun, koža za kožnate proizvode, kosa za madrace – to je bio samo pobočni produkt toga golemoga državnog poduzeća, koje je redovito godinama donosilo neprocjenjive dohotke. Tako zamišljen i iskorištavan materijal bilo je ljudsko djelo. Ljudi su ljudima priredili tu sudbinu.

7.1. SONDERKOMMANDO

Krajnji je oblik „sive zone“ *Sonderkommando*. Tim je eufemizmom – *posebna komanda* – SS je imenovao grupu deportiraca kojima je povjerio upravljanje plinskim komorama i krematorijima. Njihova je zadaća bila odvesti gole zarobljenike u smrt u plinskim komorama i održavati red među njima; zatim leševe, prekrivene ružičastim i zelenim mrljama zbog djelovanja cijanovodične kiseline, izvući van i oprati vodenim šmrkovima; provjeriti skrivaju li se u tjelesnim otvorima kakve dragocjenosti; iščupati zlatne zube iz čeljusti; ženama ostrići kosu i oprati ih u amonijaku; potom prenijeti leševe u krematorije i nadzirati njihovo spaljivanje te naposljetku odstraniti nastali pepeo iz peći.

„Mi preživjeli nismo pravi svjedoci... Preživjeli smo ne samo neznatna nego i iznimna manjina; oni koji zbog zlouporabe moći, vlastitih sposobnosti ili sreće nisu dodirnuli dno. Tko ga je dodirnuo, tko je dodirnuo Gorgonu, nije se vratio da bi o njoj pripovijedao ili se pak vratio nijem. No, upravo oni, „muslimani“, potopljeni, integralni su svjedoci – oni koji bi mogli reći sve i čija bi ispovijed bila sveopće značajna. Oni su pravilo, mi smo iznimka.“ (Agamben 2008: 24)

7.2. MUSLIMANI

Nemogućnost svjedočenja ima svoje ime. U logorskom žargonu imenuje se *der Muselmann*, musliman. Zarobljenik koji je od sebe digao ruke i od kojeg su zarobljeni kolege digli ruke, koji više nije posjedovao prostor svijesti u kojem bi se mogli sučeliti dobro i zlo, plemenitost i niskost, duhovnost i neduhovnost. Bio je živi mrtvac, snop tjelesnih funkcija u zadnjem trzaju. Tumačenje nas vodi doslovnu značenju arapskog izraza *muslim*: taj izraz označava čovjeka koji se bezuvjetno podređuje Božjoj volji i koji je izvor legendi o navodnom islamskom fatalizmu. *Muslimani* – apsolutni fatalisti: njihova spremnost na smrt nije imala ništa s činom volje, nego s njezinim raspadom.

Kossak (usp. 2019: 71) oštro opisuje svoje mišljenje o odnosu muslimana i Nijemaca: „Nijemci su vjerojatno osjetili živu radost kada bi ugledali *muslimane*, veću nego što je izazivao prizor trupla. Jer, ubiti je lako, ali je dugotrajan i mukotrpan posao uspjeti na takav način preparirati živa čovjeka. To je bio trijumf Oświęcimia.“

Specifična etička poteškoća u analizi i opisu Auschwitza odnosi se na činjenicu da je to mjesto u kojem nije uljudno ostati uljudan, gdje se oni, koji su vjerovali da su očuvali dostojanstvo i poštovanje prema sebi, stide pred onima koji su podnijeli njihov gubitak.

„Četvorica mladih vojnika sa strojnicama pod miškom, kretala su se cestom koja je vodila oko logora. Kada su dospjeli do žičane ograde, na trenutak su zastali da pogledaju, razmjenjujući tek nekoliko kratkih i pokunjenih riječi i usmjeravajući poglede opterećene čudnom nelagodom prema izobličenim leševima, razrušenim barakama i nama, nekolicini preživjelih... Nisu pozdravljali, nisu se osmjehivali; doimali su se onemoćalima pod težinom ne samo sućuti nego i nejasne suzdržljivosti koja im je zapečatila usta, a oči prikovala za mrtvački prizor. Bio je to onaj isti stid koji smo mi dobro poznavali, onaj koji nas je obuzimao nakon selekcija, i svaki put kada smo bili prisiljeni prisustvovati ili izložiti se uvredi: stid koji Nijemci nisu poznavali, stid što ga pravednik ćuti pred grijehom koji nije počinio, ali ga muči što postoji, što je nepovratno uveden u svijet postojećih stvari, i što se njegova dobra volja pokazala ništavnom ili manjkavom i nije mogla poslužiti kao zaštita.“ (Agamben 2008: 61)

8. KRAJ HOLOKAUSTA I SVJEDOČENJE O DOŽIVLJENOM

Chare (usp. 2013: 33-57) piše da su članovi Sonderkommanda u posljednjim mjesecima rada "tvornice smrti" u Auschwitzu Birkenauu rukama pokopali niz rukopisa iz krematorija u Birkenauu. Neki od tih izvanrednih dokumenata pronađeni su nakon oslobođenja kampa i sada su kolektivno poznati kao Svici u Auschwitzu. Osim rukopisa, pokopali su i veliku količinu zuba koji su izvađeni iz usta ubijenih u plinskim komorama i bili su, kao i spisi, namijenjeni stvaranju neke vrste svjedočanstva. Zubi, koji se sastoje od četiri vrste tkiva različitih gustoća, izdržljiviji su od kostiju. Za njih je vjerojatnije da će izdržati protok vremena. Pronađeni zubi materijalni su dokazi o ubojstvima koja se spominju u dokumentima. Članovi Sonderkommanda stoga su sudjelovali u kombinaciji aktivnosti u pokušaju „očuvanja“ dijela zločina koji su ih okruživali. Svjedočili su i riječima (spisi) i tjelesnim stvarima (zubi). Zakopavanje spisa i tjelesnih ostataka imalo je jedan cilj: ostaviti trag. Tragovi pružaju dokaze o nekadašnjoj prisutnosti ili postojanju nečega. Međutim, trag nije stvar u cijelosti. To je njezina sjena, ostatak ili preživjeli dio.

Karpf (usp. 2013: 85) objašnjava da u stvarnosti, naravno, i analitičari imaju osjećaje. Širok spektar zabrinutosti, a možda čak i zbunjenosti pojavljuje se u njima nakon što su im pacijenti, oni koji su preživjeli užase koncentracijskih logora, opisali sve s čime su se tamo susreli. U takvim slučajevima psihoanalitičar se mora suočiti s vlastitim otporima da bi mogao proizvesti djelotvornu analizu. U tom je trenutku ugrožena obrana koju je analitičar aktivirao da bi se zaštitio protiv oživljavanja osjećaja ekstremne bespomoćnosti djeteta suočenog s egzistencijalnom prijetnjom. Identificiranje s pacijentom koji je preživio, možda ćemo doživjeti iako u neusporedivo slabijoj formi, nešto od onoga što su preživjeli zapravo proživjeli? Da bi mogao pomoći pacijentu, analitičar mora proći vlastiti proces žalovanja za događajima u holokaustu. Ništa manje od psihoanalitičara, istraživači također doživljavaju vlastite otpore i samoobranu u radu s traumatičnim materijalima. Suočavanje sa svjedočanstvom podiže pitanje načina na koji povjesničar ili drugi analitičar postaje sekundarni svjedok i treba prihvatiti subjektivni položaj u odnosu na svjedoka i njegovo svjedočenje. Odbijanje nekih povjesničara da sudjeluju u analizi literature također je mehanizam obrane, neutraliziranje vlastitog subjektivnog položaja u odnosu na traumatično. Uloga sekundarnog svjedoka stavlja tešku ulogu kao teret

odgovornosti istraživača i stavlja ih u lanac svjedočanstva u kojem djeluju kao medij za prijenos podataka budućim generacijama za koje holokaust neće biti ništa drugo nego povijest. U slučaju zabilježenog svjedočenja žrtve koja je na kraju poginula u holokaustu, teret je još teži i istraživač postaje ne samo sekundarni svjedok nego u nekom smislu također surogat, odabran za govor u ime onih koji više nisu u mogućnosti. Povjesničari nevoljko opisuju što se doista dogodilo u plinskim komorama samozaštitom i njihovom nesposobnošću da podnesu te detalje. Unatoč takvim primjerima, postojao je velik broj ljudi koji su bili voljni podijeliti s ostatkom svijeta traume koje su preživjeli. Jedan od takvih primjera bila je Malka Baran, koja je do kraja života svjedočila o svemu što joj se dogodilo, nikada nije posustala, svejedno je voljela, imala djecu i što je najbitnije, nije prestala vjerovati u ljude:

Živjela sam u Poljskoj sa svojim mlađim bratom, majkom i ocem. Išla sam u školu, igrala sam se s prijateljima, slavila rođendane i blagdane, živjela život djeteta. Kada sam imala dvanaest godina, moja zemlja Poljska – moj grad Chestochowa – pala je nakon samo jednog dana otpora. Ušla je njemačka vojska i život se počeo mijenjati. Izdane su uredbе, podijeljeni su pamfleti, plakati mržnje i slike pojavili su se na zgradama, reklamnim panoima i trgovinama. Svi su naglašavali: "mrziti Židova, Židov je zlo." Židovskoj djeci više nije bilo dopušteno pohađati škole. Moj prijatelj i ja nastavili smo naše studije u tajnosti, u domovima naših učitelja. Tada su naši učitelji nestali, kružile su glasine da su poslani na rad. Uskoro ni liječnik moje obitelji više nije bio dostupan. I on je nestao. Slučajevi nasilja nad Židovima događali su se sve češće. Njemački vojnici brutalno su na ulici pretukli rabina, a bradu su mu odrezali. Mojem bratu i meni, kao i našim prijateljima, više nije bilo dopušteno igrati se vani. Tada je uslijedila naredba da Židovima više nije dopušteno živjeti u svim područjima grada. Moraju se preseliti u geto u roku od dva dana. Nitko ne smije napustiti geto; oni koji se usude bit će ubijeni na licu mjesta. A onda, jednoga ranog zimskog jutra, prije zore, probude vas potpuno obučeni roditelji i kažu da se brzo obučete. Trčite do prozora i vidite ulicu s njemačkim vojnicima sa strojnicama u rukama. Iz svih apartmana i kuća vaših susjeda i prijatelja izlaze ljudi, mladi i stari; shvatite da su protjerani na ulicu. A onda, kucanje na vratima – ne pristojno, ne nježan udarac – već prasak! Vrata se otvaraju i vi ste izgurani. Vidiš svoje roditelje, bijele kao kreda. Izišli smo niz stubе, esesovci su nam držali pištolj gotovo na leđima i onda smo se pridružili ostalima na ulici, poredani u redove, red po red. Tako se moj svijet

počeo raspadati. Imala sam petnaest godina. Ostalo učite u povijesnim knjigama; ali postoje stvari koje povijesne knjige neće reći. Ne kažu kako malo-pomalo umireš – kako ti srce pukne kad ti odvedu majku, a vašeg oca tuku vojnici jer se usuđuje pokušati ići za njom nakon čega biva bačen natrag na crtu. Nismo to onda znali, ali moja je majka, sa samo trideset i pet godina, poslana u jednom od vlakova za stoku u Treblinku, u plinske komore gdje je ubijena. I nemate vremena tugovati jer jedan okrutan događaj slijedi drugi. Bez doma, bez kreveta, odvezeni s jednog mjesta na drugo, vi postojite. Tvoj otac i brat su s tobom. Sklupčate se zajedno, šokirani i bespomoćni. Onda opet umireš kad ti oca i brata pošalju "na posao" i nikada se ne vrate. Moj brat je imao trinaest, a moj otac trideset i sedam godina. I onda ti više nije stalo. Prestala si živjeti. Odvedena si u koncentracijski logor i postala si zatvorenica u radnom logoru. Već gotovo tri godine samo postojiš, nosiš istu suknju, bluzu i kaput u kojem si tog jutra napustila svoj dom jedući komad suhog kruha ujutro i vodu s korom od krumpira navečer; spavaš na dugim daskama, šesnaest žena u nizu, potpuno odjevenih – bez posteljine, bez jastuka ili pokrivača. Broje vas kao stoku ujutro i navečer. Dan za danom, mjesec za mjesecom. Gladna si, hladno ti je, bolesna si. Žele da umreš, ali ne umireš. A onda si oslobođena! Okrutni njemački nadglednici odjednom su nestali i ti si sama. Židovski zarobljenici – sami, njihova tijela razbijena, njihova tijela – kosturi. Ne znate što se događa. Nema novina, nema radija, nema komunikacije. Čujete nekoga kako viče: „Dođite, dođite! Vi ste slobodni! Rusi su tu!" Gurate se i pratite gomilu. Približavaš se vratima i guraš ih kroz njih. Nastavite dalje u grad, grad koji je nekad bio vaš dom. Vidite džipove i tenkove s ruskim vojnicima, neke ranjene. Čujete snimanje. Naletiš na zgradu i skriješ se u podrum. Srušiš se u kut i plačeš. Prvi put plačeš. Moj se novi život polako stvarao. Poput novorođenčeta ili osobe nakon dugog vremena i strašne bolesti, korak po korak krenula sam prema emocionalnom i fizičkom oporavku. Sada sam supruga, majka i baka. Učiteljica sam i volim svoju profesiju. I vjerujem u čuda. Ako mogu voljeti, smijati se, stvarati nove živote, osjećati radost i bol – nije li to čudo? A ako i dalje vjerujem u ljudsku dobrotu – a to činim – nije li i to čudo? Baran (usp. 2002: 272-273)

8.1. FOTOGRAFIJE – PODSJETIK NA ČUDO PREŽIVLJAVANJA

Sontag (usp. 2005: 11-12) proučava na koji način fotografije ratova utječu na ljude. Prema mišljenju Virginije Wolf, ne biti bolno dirnut tim slikama, ne trznuti se, ne nastojati iskorijeniti uzroke tog pustošenja, tog pokolja, znači reagirati poput moralnog čudovišta. No, je li istina da je jedina reakcija koju fotografije mogu proizvesti odbacivanje rata? Za Wolfov, kao i za mnoge proturatne polemičare, rat je generički pojam i stradalnici na slikama koje ona opisuje su anonimne, generičke žrtve. Za zaraćene je identitet bitan. Sontag (usp. 2005: 14) zaključuje da fotografije nekog zlodjela mogu izazvati sasvim suprotne reakcije: poziv na mir ili poziv na osvetu. Okruženi smo non-stop slikama, ali kada je riječ o pamćenju, fotografija se jače urezuje. Sjećanje pohranjuje zaustavljene slike; njegova je temeljna jedinica slika. Ako je postojala godina kada je fotografija svojom snagom dokumentiranja, a ne samo pukog bilježenja najgnusnije stvarnosti nadmašila sve složene pripovjedne žanrove, to je zasigurno bila 1945. godina. (Radi se o fotografijama snimljenim prvih dana oslobođenja logora.) Fotografije i ostali podsjetnici na Sho'ah, odnosno holokaust, vječito cirkuliraju da bi se pamtilo to što prikazuju. Fotografije stradanja i žrtava nekog naroda više su od podsjetnika na smrt, neuspjeh, viktimizaciju: one nas podsjećaju na čudo preživljavanja.

Fotografije mogu biti i vrsta svjedočenja, pogotovo kada su žrtve obavijene šutnjom ili u budućnosti kada ne preostane više preživjelih koji mogu svjedočiti. Fotografije su vrijedan izvor informacija. S obzirom na količinu informacija koja stane u jednu fotografiju, možemo ih doživjeti i kao cijelo poglavlje neke knjige. Sontag (usp. 2005) također piše da možemo smatrati dužnošću gledati fotografije koje bilježe silnu okrutnost i zločine. Trebali bismo smatrati svojom dužnošću razmisliti o tome što znači gledati ih, o sposobnosti da se pojmi što one zapravo prikazuju.

9. ZAKLJUČAK

Badurina (usp. 2010: 199) piše da su svjedočenja krajem prošlog stoljeća dobila nov status u književnosti, a književna znanost uz ostale humanističke discipline sudjeluje u dobu svjedoka. Opsesija pamćenjem dovela je do pomaka u poimanju hijerarhije književnih žanrova. Logorska književnost zasigurno je jedan od najturobnijih rukavaca poljske književnosti, barem što se emocionalnog učinka na čitatelja. Teško je odvojiti misli od toga da sve pročitano na kraju ipak nije fikcija, nego nečije proživljeno iskustvo. Međutim, zašto u novinama uvijek čitamo prikaze užasnih požara i šokantnih ubojstava? Jer je ljubav prema opaćini i ljubav prema okrutnosti prirodna ljudskom biću koliko i suosjećanje. Da nije, događaj ovakvih razmjera sigurno se ne bi mogao dogoditi. Dvadeseto stoljeće možemo nazvati i stoljećem traume. Dva svjetska rata i bezbroj ljudskih žrtava pogubljenih na dotad neviđen način ostavili su duboke posljedice na preživjele, koji bi često radije bili mrtvi nego se borili protiv sustava, susjeda, cjelokupnoga životnog okruženja.

Povijest je u vječnoj interakciji s umjetnošću pa tako i književnost prati povijesne događaje. Pisci su, kao većina umjetnika, osjetljivi na ljudske traume, pogotovo ako ih i sami proživljavaju. Zato ne čudi što možemo pronaći književna djela koja tematiziraju različita ljudska iskustva i sveživotne situacije, a pogotovo one koje su utjecale na više milijuna ljudi kao što je holokaust. Badurina (usp. 2010: 189-191) piše da je jedan od uvjeta koji je prethodio velikom zanimanju književnih kritičara za tekstove svjedočenja o nacističkim logorima u Drugome svjetskom ratu, koje je u posljednja dva desetljeća urodilo mnoštvom primarnih i sekundarnih publikacija, bio novi status autobiografije u književnoj znanosti. U postmodernizmu je autobiografija umjesto strogo omeđenog žanra postala sveprisutan diskurs.

Diplomski rad namjerno završavam Malkinim svjedočanstvom jer želim završiti s nadom, ljudskom snagom i ljubavlju prema životu. Zato se nadajmo da je dovoljno preživjelih progovorilo i da su sva djela ugledala svjetlo dana, tako da što kasnije zaboravimo koliko smo spremni pustiti da situacije izmaknu kontroli, samo da bismo spasili sebe.

Za daljnje istraživanje pojavljuju se nova pitanja, npr. kako Nijemci danas gledaju na i dalje prisutno upiranje prstom na njih i njihovu odgovornost. Trenutno iskustvo govori mi da je to

područje vrijedno istraživanja jer su reakcije burne i jednostavno ne vole govoriti o tome. Međutim, kada počnu, jedna od stvari koja ih brine jest zbog čega se još uvijek govori o tome, zbog čega se njih, nove generacije koje nisu imali nikakve veze s time, povezuje s povijesnim događajima. Dio je šokiran informacijama kao što su pravljenje sapuna; u školama uče o holokaustu vrlo kratko i nimalo detaljno, tako da sam vrlo često bolje upoznata s povijesnim činjenicama o njemačkoj ulozi u ratnoj prošlosti, nego oni sami.

Poljska je književnost prepuna djela koja je potrebno istražiti u ovom području i svakako ću joj se iznova vraćati. Koliko god je šokantna, toliko je i neiscrpna u širenju ljudske hrabrosti i ustrajnosti. pisci su imali drukčije pristupe, što je vjerojatno povezano i uz njihovo psihičko stanje nakon holokausta. Neki su pisali potpuno hladno, činjenično, kao da su iz trećeg lica sve vidjeli, a drugi nas uspijevaju toliko uvući i osim šoka proizvesti iskreno i iznimno jako suosjećanje.

Postojanje logorske književnosti je iznimno važno. U trenucima kada se svi ostali glasovi utišaju, logorska književnost ostaje svjedočiti proživljenim traumama. Književnost ima veliku ulogu u senzibilizaciji čitatelja za stradanja drugoga i za empatiju prema žrtvama. Vojnović (usp. 10/2012: 178) kaže kako empatija obuhvaća osjećaje brige i sućuti prema drugima, a doživljavamo ih pri opažanju patnje drugih. Empatija aktivira moralna načela i utječe na naše moralno prosuđivanje. S obzirom da na razvoj moralnih načela utječu i knjige, filmovi te televizija, onda priče mogu biti važni čimbenici u socijalizaciji principa pravde. Priče omogućuju čitateljima da se empatijski identificiraju s načinom mišljenja i osjećaja druge osobe i da reagiraju, kada je primjereno, empatijskim osjećajem nepravde. Upravo čitanjem se jača sposobnost uživljavanja u tuđi, individualizirani život.

Kao što vidimo, pisanje može utjecati na cijeli svijet. Postoji samo jedan uvjet, a to je da napisano ima svoje čitatelje. Tada knjige mogu i odmah po objavi i dugo godina kasnije utjecati na čitatelje.

10. POPIS LITERATURE

A. KIDRON, Carol. 2009. „Toward an Ethnography of Silence. The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel“. *Current Anthropology* Volume 50, Number 1, February

AGAMBEN, Giorgio, ur. 2008. *Ono što ostaje od Auschwitza*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus d.o.o.

AMÉRY, Jean, ur. 2009. *S onu stranu krivnje i zadovoljštine*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o.

BADURINA, Natka. 2010. „Vrijeme traume, vrijeme svjedočenja. Testimonijalna literatura i književni kanon tijekom dvadesetog stoljeća“ U *Istodobnost raznodobnog. Tekst i povijesni ritmovi: zbornik radova XII. sa znanstvenog skupa održanog od 1. do 2. listopada 2009. godine u Splitu* ur. Cvijeta Pavlović. Književni krug Split, Split, Zagreb, 189-210

BARAN, Malka. 2002. „The Miracle“ U *Flares of Memory: Stories of Childhood during the Holocaust*, ur. Sheila Chamovitz i Anita Brostoff. Oxford University Press, Inc, 272-273

BERNARD-DONALS, Michael i Richard GLEJZER. 2001. „Literatures of Presence and Absence: Borowski, Appelfeld, Ozick“ U *Between Witness and Testimony: The Holocaust and the Limits of Representation*, State University of New York Press, Albany, New York, 79-103

BOROWSKI, Tadeusz, ur. Stjepan Ravić. 2015. *Kod nas u Auschwitzu*. Zagreb: V.B.Z. studio

BURYŁA, Sławomir. 2016. „Powojenne losy Żydów“ U *Literatura polska wobec Zagłady (1939-1968)*, ur. Paulina Sieniuc. Instytut Badań Literackich PAN, 304-333.

CHARE, Nicholas. 2013. „On the Problem of Empathy: Attending to Gaps in the Scrolls of Auschwitz“ U *Representing Auschwitz: At the Margins of Testimony*, ur. Nicholas Chare i Dominic Williams. Palgrave Macmillan, London, 33-57

ČALE FELDMAN, Lada, 2002. „Science, Space, Time: Contours of (Croatian) Literary Anthropology“ U *Narodna umjetnost* 39/1: 75-95

„Deportation of women and children to Auschwitz“ U *National groups and prisoner categories*.

<http://auschwitz.org/en/museum/news/the-death-of-silent-witnesses-to-history,466.html> (pristup 14.09.2019.)

„Introduction“ U *Auschwitz as a concentracion camp*. <http://en.auschwitz.org/lekcja/1/> (pristup 6. 9. 2019.)

AUGUSTYN Adam, Patricia Bauer, Brian Duignan, Alison Eldridge, Erik Gregersen, Amy McKenna, Melissa Petruzzello, John P. Rafferty, Michael Ray, Kara Rogers, Amy Tikkanen, Jeff Wallenfeldt, Adam Zeidan, Alicja Zelazko. „What Is the Origin of the Term Holocaust?“. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/story/what-is-the-origin-of-the-term-holocaust> (pristup 14. 9. 2019.)

FELMAN, Shoshana i Dori LAUB, ur. 1992. *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. London – New York: Routledge.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata, 2012. "Granice osobne priče: svjedočenje o obiteljskoj tragediji i o holokaustu" U *Književna republika: časopis za književnost* 10, 10/12, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb: 140-147

JANCZEWSKA, Marta i Jacek LEONICIAK. 2016. „Literatura dokumentu osobistego“ U *Literatura polska wobec Zagłady (1939-1968)*, ur. Paulina Sieniuc. Instytut Badań Literackich PAN, 28-189

KACANDES, Irene. 2012. “When facts are scarce: Authenticating Strategies in Writing by Children of Survivors“ U *After testimony: The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future*, ur. Jakob Lothe, Susan Suleiman i James Phelan. The Ohio State University Press: 179-198

KARPF, Anne. 2013. „Chain of Testimony: The Holocaust Researcher as Surrogate Witness“ U *Representing Auschwitz: At the Margins of Testimony*, ur. Nicholas Chare i Dominic Williams. Palgrave Macmillan, London, 85-103

KOSSAK, Zofia, ur. 2019. *Z otchłani*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax

MORAWIEC, Arkadiusz. 2009. *LITERATURA W LAGRZE. LAGER W LITERATURZE. Fakt – temat – metafora*. Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi

NADLER, Arie, Sophie KAV-VENAKI, i Beny GLEITMAN, 1985. „Transgenerational Effects of the Holocaust: Externalization of Aggression in Second Generation of Holocaust Survivors“ U *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, American Psychological Association: 365-369

NAŁKOWSKA, Zofia ur. 1948. *Medaljoni*. Zagreb. Nakladni zavod Hrvatske

S. GELBIN, Cathy, 2013. „Gender and Sexuality in WomenSurvivors’ Personal Narratives“ U *Representing Auschwitz: At the Margins of Testimony*, ur. Dominic Paul Williams i Nicholas Chare, Palgrave Macmillan, Hampshire: 174-194

SONTAG, Susan, ur. 2005. *Prizori tuđeg stradanja*. Zagreb: ALGORITAM

SORSCHER, Nechama, Ph.D i Lisa J. COHEN, Ph.D, 1997. "Trauma in children of Holocaust survivors: Transgenerational effects Article“ U *American Journal of Orthopsychiatry*: 493-500

VOJNOVIĆ, Branka, 10/2012 . „Empatija u književnosti: uloga lika u sabotazi nacionalističkih stereotipa i generalizacija“ U Филолошки студии. *Институт за македонска литература*. 177-186

11. NASLOV, SAŽETAK RADA I KLJUČNE RIJEČI

Svjedočenja o Auschwitzu: književnoteorijska, književnoantropološka i folkloristička perspektiva

Rad donosi analizu svjedočenja o Auschwitzu iz književne i etnološke perspektive. Posebno se obraća pozornost na status djece, na međusobno ponašanje ljudi, nemogućnost svjedočenja ili pak izrazitu volju i entuzijazam za svjedočenjem. Opisuje se kako su se i u kojem razdoblju objavljivala književna dijela vezana uz logorsku književnost. Analiza je rađena na temelju djela iz poljske književnosti kao i na svjedočenjima preživjele djece.

Auschwitz, svjedočanstva, djeca i žene u koncentracijskom logoru

Auschwitz, testimonies, children and women in concentration camps